
AZ ISTENI EREDET TUDATA

HAMVAS BÉLA HAGYOMÁNYAI

HAMVAS BÉLA ASZTALTÁRSASÁG
BALATONFÜRED, 2025

A borító az olümpiai Apollón (Kr. e. 5. század) és
a kürenaikai Dionüszosz (Kr. u. 2. század) szobrok
reprodukcióinak felhasználásával készült.

2., javított kiadás

*Megjelent a balatonfüredi Hamvas Béla Asztaltársaság megalakulásának
25. évfordulójára*

© Hamvas Béla Asztaltársaság

© A szerzők

HORVÁTH RÓBERT

HAMVAS BÉLA KERESZTÉNYSÉGE

„(...) akik Krisztusba beavatottak, Krisztust felöltözték”¹

(*Személyes kezdetek*) 1989: tizennyolc éves voltam. Gyönyörű május végi este, a budai Rózsadomb egyik társasházának szerény lakása. Legkisebb szoba, nyitott ablak. Halljuk a természet hangjait, érezzük az illatokat és a szellőt. Az egyik falon végig könyvek. Szemben ágy, melyen nagyon közeli középiskolai barátom, Piróth Gábor otthonában ülünk és beszélgetünk. Most is irodalomról, művészetekről és vallásokról. Velünk későbbi feleségem, akivel ott maradunk éjszakára. A diszkrét esti világításban megakad a szemem egy könyv gerincén: az előző évben megjelent *Scientia Sacra*n. Gábor több mindent ismer, mint én, részben bátyja révén, akinek könyvgyűjtő szenvedélyét köszönheti. A borító (*śākta* jellegű) ábrája megérint. Kölcsönkérem *A világválság* öt-hat évvel korábban kiadott példányával együtt. Épphogy hallottam valamit a szerzőről a már akkoriban legendás *Karnevál* kapcsán. Szeretett barátom megerősíti, hogy Hamvas Bélával foglalkozni kell.

Másnap vittük haza a könyveket. A *Scientia Sacra* annyira lenyűgözött és elfoglalt az írásbeli és a szóbeli érettségi vizsgák között, hogy olvasása miatt semmit nem készültem a szóbelikre, az első tételt tudtam csak átvenni történelemből. Kihúztam (görögök, jeles). A következő évben már nem volt ilyen szerencsém Hamvassal, és később sem, de a szerencsénél valami összehasonlíthatatlanul többet kaptam tőle. A *Scientia Sacra I.* révén valódi otthonra, sőt otthonokra leltem. Megtaláltam a saját birodalmamat, melyben boldog és szabad vagyok, s amely tényleg az „enyém”, ellentétben a világgal, melyet megpróbáltak és megpróbálnak kizárólagos valóságként rám kényszeríteni. Semmiféle menekülés vagy merő idealizmus nem volt ebben. Később sem. Számomra a Hagymány realitássá vált, valóságosabbá, mint más. Fontosabbá a korábbi irodalmi, művészeti irányulásaimnál is. Nem tagadtam meg az utóbbiakat, de mélyebb értelmet, integrációt és korrekciókat kaptak. Itt megemlítem középiskolai magyartanárnőm, Horvai Árpádné előkészítő szerepét. Marika néni – teljes leánykori nevét nem tu-

¹ HAMVAS 24. 119. Lásd még HAMVAS 10. (1996) 135. Vö. *Kol* 3,10. NESTLE–ALAND 2014. 618 (*endysamanoi, induistis*). – Köszönöm Király Liliomnak, Murányi Tibornak, Laki Zoltánnak és Kocsi Lajosnak, hogy javításaikkal hozzájárultak a tanulmány jelen formában való megjelenéséhez.

dom – a családi háttérmen kívül egy konzervatív, klasszikus irodalmi és emberi értékrend felé terelt. Szigorú feddésai a korabeli átlagos ifjú generáció viselkedése és nézetei kapcsán megelőlegezték számomra Hamvas „krizeológiai” szemléletét. *A világválság* elolvasása tovább vitte ifjúkori zenei orientációimat, melyeket két kollégista barátommal folytattunk, és amelyek lényegét Marton László Távolodó „krízis-rocknak” nevezte (egy általános válság különféle aspektusait bíráló és tükröző „könnyűzenének”). A lényegét illetően: Hamvas mindkét említett könyve kiemelt abból, amit a *Szentírás* „evilágiságnak” hív, Babits pedig „életességnek” nevezett. Hatásukra egy évvel később nem tudtam letenni az építésztechnikusi vizsgát, majd már én magam sem akartam megfelelni semmilyen ilyen jellegű külső elvárásnak. Kezdtet kialakulni bennem egy szoros benső viszony Hamvassal és mindazzal, amit képviselt.

A következő kapcsolódási pont a *Silentium. Titkos jegyzőkönyv. Unicornis* eszégyűjtemény (1987)² volt, az első saját könyvem tőle, melyet a Deák tér egy akkoriban híres könyves pavilonjában vásároltam. Tengerparton olvastam. Hamvas e gyűjteményes kötet révén megtapasztalt istenorientációja nagy hatást gyakorolt rám. A *Scientia Sacra I*-ben mutatott különböző hagyományok és szemléletek is azért érdekelték elsősorban, hogy a lehető legtöbbet megtudjam Isten, az abszolútum valóságáról és megnyilvánulásairól. Úgy gondoltam – és ma is így gondolom –, ha valakit az abszolút valóság igazán érdekel, meg kell néznie mindent, amit bármely hiteles tradíció a legvégsőről tanít; azt is, hogy milyen nem-teisztikus ideák, fogalmak, tanítások vonatkoznak Istenre, a legfelsőre.

Nagyképűen hangzik, mégis tény: egy év alatt olyan viszonyt alakítottam ki a szerzővel e három kötet alapján, hogy benső párbeszédet folytattam vele, mint akkoriban egyedüli szellemi társammal. Mindebből következett a többi, akkor-tájt elérhető könyvének sürgető megismerése, olykor lefénymásolva azokat, melyeket nem tudtam beszerezni. „A száz könyv” (in *Európai műhely I.* 1990), *A láthatatlan történet* (1988), a *Henoch Apokalypsise* (1989), a *Tibeti misztériumok* (1990), a *Szellem és egzisztencia* (1987), a *Forradalom a művészetben* (1989), *Az öt géniusz. A bor filozófiája* (1989), a *Hamvas Béla 33 esszéje* (1987) és a *Közös életrend* (1988).

Az utóbbiban közölt Hamvas-bibliográfia³ – Darabos Pál kutatása –, mely legalább címek szintjén bepillantást engedett az életmű egészébe, meglepett. Fel-nőttté válásom küszöbén engem a *Scientia Sacra I.* szerzője, a halhatatlanságra és Istenre (egyetemes igénnyel) irányuló Hamvas Béla érdekelt, nem pedig az író, a

² E szakaszban a személyes történetben szerepet játszó kiadások évszámát közlöm.

³ Későbbi kiadása: DARABOS-LÁM 1997. Néhány kiegészítés és korrekció: VÁRHEGYI 2021. 26. és 28–30.

korabeli társadalomról vagy művészetekről gondolkodó Hamvas. Minden egyes esetben érdekelt a véleménye, örültem a nyelvezetének, élveztem, ahogyan ír, bármilyen témáról, de a bibliográfia áttekintése után továbbra is az emberiség legnagyobb szellemi hagyományait⁴ szerettem volna megismerni. Részletesebben, mint ahogy azokat ő fel- és bemutatta. Nemcsak atmoszféricusan akartam a tradíciók világát, hanem behatóan ismerni a konkrét tanításait, s amennyire lehetséges, a magamévá tenni azokat; megérteni, majd gyakorolni a módszereiket, technikáik közül engem ténylegesen megszólítókat, az általam érteni vélteket. Húszéves koromban mindezek okán László András felé fordultam, akit Hamvas Béla – negyvennégy évvel idősebb lévén – „kis brahmannak” nevezett.⁵ (Erről semmit nem tudtam akkoriban.) Bármilyen szóbeszédnek terjedjenek róla, számomra a tradíciók és a beavatás ténylegebb formáit nyitotta meg, mint Hamvas. Érdekes, hogy a megismerését szintén az említett kamaszkori barát közvettítette, ő adta László András előadásfelvételeit kazettán, melyek hanganyagait bátyja, István rögzítette. Azért, hogy néhány előadás otthoni meghallgatása után személyesen is eljutottam László Andrásához, Rády Sándor Zsoltnak, egy későbbi jóbarátnak és munkatársnak tartozok köszönettel. 1991-et írtunk ekkor. Bő két év telt el a *Scientia Sacra I.* olvasása és első fejezeteinek kézzel történő leírása óta.

A Darabos-féle bibliográfia áttekintésével tehát csalódások értek. Eljutott még hozzám Hamvas néhány, akkoriban csak gépiratos formában létező művének, valamint folyóiratban megjelent cikkének másolata. Talán egyikőjük sem veszi rossznéven, ha följegyzem a nevüket is: az előbbieket Kósa Gábornak, az utóbbiakat Bódvai Andrásnak – máig legjobb barátaim egyikének – köszönhetem. Immár tudom, hogy például a *Patmosz I–III.* érett és kiforrott esszégyűjtemény, számos fontos írással, ám amikor először olvastam, némi csalódást okozott: hogyan pszichologizálhat ennyit, miért foglalkozik a *Scientia Sacra I.* szerzője ilyen sokat az

⁴ Az emberiség *legnagyobb* szellemi hagyományai egyáltalán nem túlzó, hanem tudományos értelemben *is* pontos kifejezés. A napjainkban létező világvallások (judaizmus; brahmanizmus-hinduizmus; taoizmus és konfucianizmus; zoroasztrianizmus; dzsainizmus; buddhizmus; kereszténység; iszlám) születése környékén formálódó, majd azokon belül kibontakozó szellemi hagyományokat jelenti. Az említett vallások mellé vehetjük még a nyugati antikvitás bölcséletét és az északi samanizmust. (Az antik nyugati filozófia, mint vallás kapcsán lásd SMITH 2003.) Így 8+2 világvallást kapunk. Az olyan vallásokat, mint az egyiptomi vagy a közép- illetve dél-amerikai magaskultúráké, minden tiszteletem mellett sem sorolom a világvallások körébe. Ha néhány nagy szellemi hagyomány csupán pár száz évig dominált (például az indiai *trika* legismertebb exegetikus korszaka), a hatásuk máig jelentős és nem csupán helyi befolyású. Ilyen fókú állandóságról és megtermékenyítő hatásról egyetlen posztmodern, de újkori nyugati filozófia sem álmodhat, nem beszélve a különböző irodalmi hagyományok néhány százéves múltjáról.

⁵ MOLNÁR 1971. 158.

őt körülvevő világgal, a korról és az emberi egzisztenciával?⁶ Annak ellenére, hogy bírálta a pszichológiát és kisebb mértékben az egzisztencializmust, számomra úgy tűnt, hogy Hamvas kardinális fontosságú realizálás-hangsúlyozása emberi szintre csökkenti a *metafizikai* megvalósítást. Hasonlóan a realizálás irodalmi-művészeti nyomatókosításai, melyek bűvköréből – gyakran „sötét mágiáiból” – éppen ő kezdett kiszabadítani. Mindez megerősített abban, hogy László András felé forduljak, aki „megvalósításfeletti megvalósításról” (*suprarealificatio*) beszélt és tanított. Nem volt kettejük között áthidalhatatlan ellentét bennem, de inkább mindannak megismerésével foglalkoztam, amit László Andrásról tanultam. Múltak az évek, mégsem telt el talán egyetlen esztendő sem, hogy ne olvastam volna valamit Hamvastól. Nagy nehezen elindult és csepegett az életműkiadás, majd jóval később – nemrégiben – jött a Palkovics–Várhegyi-féle „kiskönyvtár” és az életmű eredeti kéziratokhoz hű szövegközlései. Közben olvastam a kapcsolódó folyóirat-különszámokat és a sokszor nagyon önkényes Hamvas-recepciót is. Az olyan köteteket, mint az *In memoriam Hamvas Béla. Visszaemlékezések Hamvas Bélára* – számos butaság ellenére – különösen élveztem, mert ismerni véltem a kort, melyben utolsó évtizedeit élte. Nehezen, de összegyűjtöttem „Hamvas Béla legkedvesebb zenéit” kazettán, melyekről különféle írásaiban említést tett. Ez akkoriban nem volt oly egyszerű, mint ma. Sokat hallgattam. Később, mikor a Széchényi Könyvtárban dolgoztam, muzeális példányokból, eredeti szövegkörnyezetükben olvashattam az addig csak folyóiratokban megjelent írásait. Nagyon szerettem és szeretem az embert, aki ő volt. Nemcsak az érdekelt, amit szerzőként tett, hanem emberi lényé is.

Dúl Antal írta Hamvas életművének kifejezetten tradicionális része, *Az ősök nagy csarnoka I–IV*. fordítás- és kommentárgyűjtemény kapcsán, hogy „egy széles ívű munkának éppen csak a kezdete, és nem a bevége. Folytatása a mi nemzedékeinkre vár.”⁷ Dúl az általa szerkesztett Hamvas-kötetek és egyetlen *zen* témájú kötet kiadásán túl végeredményben nem sokat tett e folytatásért. Tárgyilagosan állapítom meg, minden elégedettség nélkül, hogy László András után a nemzedékem kezdett tenni – ha nem is eleget – a szellemi hagyományok részletesebb honi bemutatásáért (már amennyit a saját képességei és az általa kiharcolt lehetőségeknél fogva tudott).⁸ Folytattuk a hamvasi Hagyomány-gondolatot – ha

⁶ Hogy mennyire rosszul értelmeztem akkoriban Hamvas bizonyos műveit és helyüket az életművében, arra egy példa: amikor megnéztem a saját publikációs jegyzékemet, az is a lényegtől való elterelődésnek tűnik, pedig kezdettől fogva törekedtem arra, hogy minden kapcsán arról írjak, ami lényegi.

⁷ DÚL 2003. 6.

⁸ Nem feledkezem meg jó néhány hazai tudományos erőfeszítésről, amelyek korábbi eredményeit felhasználhattuk. Főként forrásközlésekre, fordításokra gondolok.

voltak is nézet-, karakter-, magatartás- és természetesen írói képességbéli eltérések Hamvastól –, amikor legkésőbb 1998-ra már nemcsak László András hallgatói, hanem kooperátorai lettünk. (1991 és 1998 között sok minden történt, nem tartozik közvetlenül ide és lehetetlen is volna elmondani.)

Hamvas Béla 1960. február 10-én kelt, Németh Ferencnek írt levelében a következőket olvashatjuk: „Egyre jobban látom, hogy amit én a legjobban nélkülöztem, az hiányzik neked is. Ez a megbízható szellemi iskola, vagy ha úgy jobban tetszik, a mester.”⁹ A *par excellence* mester e szavak keletkezésekor Hamvas számára már Jézus Krisztus volt,¹⁰ ám a „szellemi iskola” hiányának említése ide kívánczodik azzal kapcsolatban, amit László András vezetésével, majd külön is tenni kezdtünk. Julius Evola – akivel sokunkat Hamvas ismertetett meg – egy helyen így értékelte a maga helyzetét: „Mint aki elszakadt egy távolodó hadseregtől, saját erőmből kellett megkísérelnem, hogy újra felvegyem a kapcsolatot az enyéimmel.”¹¹ Ez sok tekintetben igaz Hamvas Bélára is, sőt, fokozottabban, mint Evolára. Igen nehéz körülmények között élt a szocializmusban, szellemi távlataihoz méltatlan, korlátozott lehetőségekkel, és „elszakadt” státuszban úgy az össztradicionalitás, mint a keresztény tradíció tekintetében. Utolsó két évtizedében olyan volt az egzisztenciális helyzete, mint egy szerzetesé, akinek a rendjét felszámolták.¹² De tudatossággal vállalta, egyszerre kitartva az általa megismert Hagyomány-ideában és Jézus Krisztusban.

Hamvas Béla a három-négy bekezdéssel fentebb említett okokból kifolyólag egyfajta „előfutár” vagy „előtradicionalista” szerepét játszotta az életében. Ez nem jelentette és ma sem jelenti azt, hogy csak ennyire és ezért becsülöm. Emberileg és íróként többre tartom a legtöbb huszadik-huszonegyedik századi tradicionális szerzőnél. Azonban, mint írtam, engem – ahogy másokat is Magyarországon, jóval egyéni esetemet megelőzően¹³ – jobban érdekelt egy szigorúbb doktrínaismeret és „ortodoxabb” hagyományhűség. Így hát keveset írtam róla. De azért írtam,¹⁴ s ami még fontosabb, foglalkoztam vele (nem biztos, hogy csak

⁹ HAMVAS 25. 250.

¹⁰ „(...) akkor lehettem volna boldog, ha egy lehettem volna a tizenkettő közül.” = HAMVAS 17. (2000) 344. „Jézus tanítványa szeretnék lenni, és jó lenne minden nap látni őt”. = HAMVAS 25. 121. „Magas igényem van, jó ízlésem van, hogy a legtöbb akarok lenni. Keresztény. Jézus tanítványa. Imitatio. Isten fia.” = HAMVAS 23. 155. Lásd még HAMVAS 17. 260.

¹¹ EVOLA 2006. 5–6.

¹² Ezen a ponton megjegyzem, hogy a „szegény segédmunkás Hamvas Béla” egy hamis mítosz, amint azt B. MOLNÁR 2022 és SZABÓ–B. MOLNÁR 2019 kimutatta.

¹³ A budapesti „Hajó” körre utalok, amely tudomásom szerint az első magyar, Hamvason túlmenő tradicionalista közösség volt. Köszönettel tartozok Kiss Lászlónak a vonatkozó információkért.

¹⁴ HORVÁTH 2002. 2004. 2017. 2021.

egy „tradicionalista” módjára). A lehetőségeimhez mérten próbáltam tenni is a művei ismeretért. A kilencvenes évek végén hozzájárultam első olasz nyelvű kiskönyvének kiadásához¹⁵ és közöltem tíz írását két magyar folyóiratban,¹⁶ melyek akkoriban még nem jelentek meg újra. Később tartottam néhány előadást róla, részt vettem Hamvasról szóló nyilvános beszélgetéseken és a nagyszerű *Hagyatékek* sorozat öt bemutató filmjében. Két folyóirat főszerkesztője voltam, illetve vagyok, amelyek egy-egy művének a címét viselték-viselik: *Északi Korona* és *Magyar Hüperión*. Sajnos az eddigi leghosszabb róla szóló tanulmányom¹⁷ és a folyóiratcím-választások mögötti szándékot alaposan félreértették, Hamvas Béla „jobboldali kisajátításával” vádoltak (Weiner Sennyey, Tillmann, Szathmári és mások). Fáj, de „valahogy” csak túlteszem magam rajta. Ismét nem volt világi szerencsém vele kapcsolatban. Még hosszabbra nyúlna ez a már eddig is hosszú személyes visszaemlékezés, ha megpróbálnék mindent elmagyarázni az utóbbiakkal kapcsolatban.¹⁸ Mielőtt a mostani tanulmány témájára térek, csupán ennyit vetek fel: azon kívül, hogy védelme érdekében felmutattam Hamvas életművének jobboldali aspektusait is (miután mások már megmutatták a baloldaliakat), az említett folyóiratok közöltek néhány fordítást, melyeknek biztosan örült volna. Folytattuk olyan témáit, mint a Hagyomány és a világválság – újabb aspektusoknak megfelelően. A közösségteremtést illetően, melyek fontosságát tőle tanultuk, szintén elértünk bizonyos eredményeket, az egyéni barátságokon kívül.

Mindezt egyfajta tanúságtételként írtam le, hogy láthatóvá váljon Hamvas Béla sokféle hatásának egyik példája. Egyúttal látszódjék ez is: életutam során nem távolodtam el tőle túlságosan.¹⁹ Most is vele foglalkozok. Szeretném őt jobban, pontosabban érteni, miközben a magam részéről is kifejték néhány témát.

(*Durva tévedések és a mi módszertanunk*) Néhányan észrevételezték már, hogy a Hamvasról írt cikkekből több mindent megtudunk a szerzőikről, mint magáról Hamvasról, és hogy legjobb részeik az idézetek. Ez a „nagy nevek” – Határ Győző, Szentkuthy Miklós, Esterházy Péter, Balassa Péter, Földényi F. László stb. – esetében is igaz. Bizonyos fokig természetes, hogy így van, innentől fog-

¹⁵ HORVÁTH 1999A. 1999B.

¹⁶ A *Tradíció* évkönyv 1998-, 1999-, 2001- és 2002-es számában Baranyi Tibor Imrével, valamint a *Pannon Front* 37., Hamvas-számában 2002-ben. Majd az *Északi Koronában* és a *Magyar Hüperiónban* is közzétettem néhány további írását.

¹⁷ HORVÁTH 2002.

¹⁸ Bővebben lásd KEMENES 2023. Negyedik és hatodik kérdésre adott válasz.

¹⁹ A jelen tanulmányt úgy tagolom-formázom, mint a legutóbbi László Andrással kapcsolatosat. Lásd HORVÁTH 2022. Mindez szimbolikus, a különbségek melletti összetartozást próbálja kifejezni.

va azonban megpróbálunk kevésbé individuális módon eljárni, s a személyes hangvétel után állítjuk, hogy lehetséges szubjektívnek lenni úgy, hogy az a lehető legtágabb objektivitást felöleli. Mielőtt részletesebben megvizsgálánk Hamvas kereszténységének mibenlétét és mikéntjét, jelezzük a személyével és életművével kapcsolatos legdurvább félreértéseket, félremagyarázásokat, majd bemutatjuk a saját módszerünket.

Hamvas Béla nem volt okkultista és modern értelemben ezoterikus szerző. Érdekelték olyan területek, mint az asztrológia, a hermetika, az alkímia, a Tarot vagy a *chirologia*, ám felhívta a figyelmet „az okkultizmus homályos és gyanús birodalmának” veszélyeire.²⁰ Egyébként az említett öt területből négy (a Tarot kivételével) a Római Katolikus Egyház érdeklődésének is részét képezte, az asztrológia sokáig egyetemi tantárgy volt. Hamvas „melléktudományágaknak” tekintette ezeket, ami összhangban áll az Egyház *magisterium*ának, tanítói funkciójának régi felfogásával. Mágiaigenlése szintén sajátos: keresztény szerzőkre vezethető vissza, amilyen Albertus Magnus, Agrippa von Nettesheim vagy a protestáns Paracelsus és Jakob Böhme. A katolikus felfogás értelmében mentes minden bűnös szándéktól és használatától.²¹ Hasonlóképpen félremagyarázás Hamvast misztikusnak vagy gnosztikusnak tekinteni. Érdekelt a misztika, például az imagináció,²² de kimondhatóan nem volt misztikus, inkább filozofikus, metafizikus szerző, gondolkozó és író.²³

Gnosztikusnak sem nevezhető. Ezt a jelzőt rendszeresen összemossák a gnoszticizmus képviselőivel, irányzataival és kozmológiai nézeteivel.²⁴ Legjobb tudomásunk szerint elutasította a gnoszticizmust,²⁵ így hát nem lehet vádlóan gnosztikusnak nevezni akkor sem, ha érdeklődést tanúsított ilyen nézetek és olyan személyek iránt, mint például Schmitt Jenő Henrik vagy Szepes Mária. Fontos

²⁰ HAMVAS 2021A. 39. Továbbá: „az okkultizmustól különösképpen tartózkodni kell.” = HAMVAS 25. 264.

²¹ Aquinói Szent Tamás mágiafelfogásáról lásd VOIGT 2014. Különösen 53.

²² HAMVAS 5. (1993) 259–262., 268–278., 287–297., 302–311., 317., 323–326., 334–337., 343–345. és 356–357. HAMVAS 22. 33–58. és 81–115. Ugyanekkor: „Realitás? Éppen ellenkezőleg (irrealitás), képek-képek, megtévesztőek.” = HAMVAS 24. 302. Imagináció-felfogásával kapcsolatban kicsit bővebben lásd HORVÁTH 2023A. 14–17.

²³ „A misztikus szó iránt bizalmatlan vagyok, és annak csak a misztérium kedvéért bocsátok meg.” = HAMVAS 17. 350. „Hagyjunk fel azzal, hogy misztikusnak mondjunk olyasmit, amit nem akarunk megérteni.” = HAMVAS 25. 128.

²⁴ E tévedésről és szándékoltságról lásd BORELLA 2014. Továbbá SMITH 2008. 1–38.

²⁵ Hamvas a gnóvizt egyszerűen tudásként értelmezte, megkülönböztetve a gnoszticizmustól. HAMVAS 10. 180–197. *A jñāna-yogával*, a döntően megismerésen alapuló megvalósítással azonosította. HAMVAS 6. (1994) 109–110. Továbbá: „[Veress József] Gnosztikus irányban gondolkodik, de nem ez a fontos.” = HAMVAS 25. 318.

tudatosítani, hogy a megismerésből fakadó tudás, vagyis a *gnósis* – és minden eredeti értelemben vett *-logia* – a keleti és a nyugati Egyház fő pillére a hit mellett. Ez akkor is így van, ha fenntartjuk az Isten megismerhetetlenségére vonatkozó, például keleti ortodox hittételeket. Egyházi tekintetben is létezik tehát őseredeti, valódi, legitim – obskúrus egyéni és modern túlkapásoktól mentes – tudás (*scientia sacra*), bölcsesség (*sophia*), amelyet Hamvas kiegészített a hit (*pistis*) princípiumával. Ez utóbbi jelentőségét sajnos már nem tudta részletesen kifejteni, megírni.²⁶

Jegyezzük meg azt is, hogy egy szerzői életmű nem ítéhető meg adekvát módon, döntően a tisztelői és követői ténykedései, pláne a tévedéseik alapján. Akkor sem, ha számunkra nem tetsző módon „istenítik”. Ehhez hasonlóan a társadalmi hatás révén sem, aminek nyomán például Perczel István, Gál Péter, Farkas Attila Márton és mások ellenérzéseket tápláltak nemcsak a hívei, hanem Hamvas irányába is. A „Hamvas-kultusz” fogalmát olyanok találták ki és alkalmazzák, akik nem is értik a kultusz eredeti jelentését, s akiknek Hamvas apodiktikus stílusa – tehát egy *stilus* – az ellenszenves, avagy nem akarnak, még inkább nem tudnak megfelelni az elvárásainak.

A durva tévedések és félreértelmezések körébe tartozik szépíróvá tétele, irodalmiasítása. Ez akkor is hibás, ha a „legnagyobb magyar írónak” nevezik. Kiemelkedő író volt, talentummal, tényleg a legnagyobb írók közül való, úgy az esszé, mint a regény műfajában, ám a tehetséghez, az íráshoz és a nyelvhez ő mást is hoztatott: szokatlanul markáns és mély gondolatiságot. Maga határolódott el a merő irodalomtól, a „szemenszedett irodalomtól”, a „sok irodalom, túl sok irodalomtól”.²⁷ Ez utóbbit talán figyelembe kellene vennie Spiró György és sokak irodalmi lelkesedésének, egy adekvát interpretációs gyakorlat esetében mindenképpen, különösen, ha az életmű egészéről akarnak érvényesen szólni.

²⁶ „Scientia Æterna” című könyvtervének pontos státusza bizonytalan számunkra. Lehet, hogy a *Scientia Sacra I.* és a csupán töredékesen elkészült *Scientia Sacra II.* együttes elnevezése? Vagy egy külön mű terve? (Fennmaradt jegyzeteiben Hamvas *Scientia Sacra II*-t és „Scientia Æternát” egyaránt említ.) A befejezetlen *Scientia Sacra II.* tartalmazta volna a tudást kiegészítő és megerősítő hit könyvét? Esetleg később külön a „Scientia Æterna”? Nem tudjuk a választ. Mindenesetre némiképp Darabos Pál is azonosította a „Scientia Æternát” (a teljes egészében soha el nem készült) *Scientia Sacra II*-vel. DARABOS 2002. III. 251.

²⁷ HAMVAS 2021C. 483. HAMVAS 25. 411. Továbbá: „(...) nem jó irodalommal lenni”. = HAMVAS 17. 338. „Nem utasítanám vissza ezt a lehetőséget sem, de úgy tudom, ezek az emberek ott (Illyés, Habán, Szerb, Cs. Szabó stb.) irodalmárok. Mit keresnék köztük?” = HAMVAS 25. 69. „Ne félj! Nem fogsz irodalmizálódni.” = HAMVAS 23. 106. „Semmi irodalom.” = HAMVAS 24. 119. „Legyünk irodalmárok, ha ugyan ez valamire jó – ugyan mire. Arra, hogy a Mester elmenjen mellettünk.” = HAMVAS 24. 315.

Általános módszertani hiba, hogy kiragadunk, felnagyítunk részleges dolgokat e hihetetlenül komplex életműből, s ezáltal elveszejtjük az egészet, és azt is, hogy a nukleuszát megtaláljuk. Ilyen jelenség Hamvas művelődéstörténeti, kultúrtörténeti vagy művészeti gondolkodóvá való lefokozása. Ehhez képest határozottan kijelentette, hogy amit képvisel, az nem „kulturkereszténység” vagy intellektuális hinduizmus.²⁸ Ezen önmeghatározásra, noha tagadólagos, szintén tekintettel kellene lenni a bemutatásakor és az értékelésekor. Ugyanígy nem lehet döntően – pláne kizárólagosan – a válság és a hanyatlás tényei borúlátó analitikusának, illetve az idill, a természeti harmónia, avagy a humor szerzőjének tekinteni. Hamvas gondolati és spirituális erőfeszítések révén tételezte a krízist és lett az idill, a harmónia, az aranykor és a nevetés írói mestere. Mindez volt – nem egyszerűen ez, vagy az, egyik, vagy a másik.

Életművének van azonban egy integrális magja, „vezéreszméje”, amelyre legkésőbb az 1930-as évek közepétől sok mindent – ha nem is mindent – vissza lehet vezetni. Ez pedig a Hagyomány ideális *valóságának* átértéke és továbbadása. Többen kimutatták, hogy a *Karnevál* is erre épült, ennek alapján íródott a világirodalom e páratlan regénye.²⁹

Nem Hamvas tradicionalista kisajátítására vagy redukciójára teszünk kísérletet, sem itt, sem másutt. Ellenkezőleg. Világosan látjuk, hogy számos írásában – például az 1934-ben megjelent „Bizánc” címűben, de akár egyes cikkein belüli szöveghelyeken – egyéni és hagyományellenes nézőpontokat foglalt el. Pontosan azt kívánjuk elmondani, hogy minden számít az életművében, mindennek súlya van. És aki hozzá méltóan „az egészről” szeretne nyilatkozni, annak tekintettel kell lennie a részletekre is, sem nem csak kritizálva, sem nem csak magasztalva őt (mintha minden szava szentírás lenne, csupán mi nem vagyunk képesek megérteni). A munkásságában mindennek súlya van, de nem ugyanakkora. Vannak alapelvek, struktúra, melyek mentén az egész elrendeződik, és vannak esetlegeségek, s vannak esetlegesnek csupán tűnő dolgok is. Például a fiatalkori irodalmi tárgyú tanulmányok – „eleve kész” stílusjegyeik ellenére – nyilvánvalóan nem nyomhatnak annyit a latban az életmű egésze tekintetében, mint az életvégiek, noha kétségtelenül érdekesek, sőt, nagyszerűek. A lényeg, minden szellemtörténeti kutatás esetében – amilyen most Hamvas Béla kereszténysége –, maguknak a szövegeknek az ismerete, majd vizsgálata, továbbá komprehenzív egybetartásuk, együtt-látásuk. Analitikus olvasás és értelmezés közben is átfogóan az egészre kell koncentrálni, ha a vizsgálódás tárgya a valódi egész egy csupán relatív formája is.

²⁸ „A kereszténység a kultúremler martaléka lett.” = HAMVAS 24. 299. A pusztán „szellemi” hinduizmus kapcsán lásd HAMVAS 24. 313. HAMVAS 25. 60.

²⁹ NYITRAI 2020. DARABOS 2002. III. 17–18., 23. és 189–199.

A következő, talán legfontosabb módszertani pont a méltányosság és az érdemelvűség. Minden kritika csak e kettő megvalósítása mellett jogos. Hamvas forrásainak, nyelvtudásának, stílusának vagy egyéni életének bírálata azzal együtt következhet, hogy tekintettel vagyunk a korára, egzisztenciális helyzetére, a lehetőségeire és mindarra, amit ezeken túlmenve tett. Nem lehet olyasmit sem számonkérni egy szerzőtől, amire nem vállalkozott. Hamvas Béla nem volt vallástörténész, vallásfilozófus vagy teológus, nem volt filológus és tudós (bár írásainak vannak ilyen szempontokból is értékes vonatkozásai). Egyszerűen nem az volt a vállalása, hogy például, amennyire lehet, teljes pontossággal fordítson le egy szent szöveget. Nagy volt a magyar nyelvi, szépirodalmi igénye, és jelentős intellektuális intuíciói voltak, következőképpen jobban meg tudott szólítani, szellemi útra vezetni embereket a legtöbb vallástudósnál vagy szakfilozófusnál. Egyébként is, finoman szólva nehezen értelmezhető, ha csak kritikát szánnak valakire. Mások hibái hátán felkapaszkodni, önmagunkat így érvényesíteni, ekképpen szert tenni ismertségre a bűn kategóriájába sorolható hiba. Mindemellet azonban nem lehet szó arról sem, hogy ne fogalmazhatnánk meg – érvényes – bírálatokat Hamvas munkásságával kapcsolatban. A Hamvas-fanatizmus borzalmas, főként spirituális tekintetben. Rendben van annak felismerése, hogy nem mindig értjük őt, és hogy sokszor tényleg csupán a saját elvárásainkat és megszokásainkat kérjük számon tőle, mintha más szavakkal, más megközelítésekkel nem lehetne elmondani ugyanazt az igazságot, vagy mást, ami a miénknél érvényesebb. Ám ahol Hamvas-kritika egyáltalán nem lehetséges, ott, mint maga mondaná, „szekta” van. Ahol hiányzik az érdemelvűség, ott viszont embertelenség és abnormitás.

(*Hagyományok és a Hagyomány*) A mai társadalmakban igen sokféle elgondolása, felfogása van a hagyománynak, kezdve a szokásoktól a néphagyományokon át a világvallások hagyományaiig és végül a vallásosságon túlmutató, lényegét tekintve vallásfeletti Hagyományig. Mindezek nem csupán többféle, hanem *különböző szintű* hagyományok. Megkíséreltünk valamiféle rendet teremteni e tekintetben és – messze a tökéletestől – *H3, H2b, H2a, H1* szinteket különböztettünk meg.³⁰ Például a malájok is tesznek különbséget a lényegi hagyomány (*adat sebenar adat*) és a hagyományozódott hagyomány (*adat yang diadatkan* vagy *adat yang teradatkan*) között.³¹ Hamvas hagyományfogalma alapvetően a lényegi hagyomány – az általunk megkülönböztetett két legmagasabb hagyományszint, a *H2a* és a *H1* – körébe tartozik, döntően a *H1*-hez. Henry Corbin, a neves iszlámkutató szerint

³⁰ Ezt nem tudjuk kifejteni itt. Részletesen lásd HORVÁTH 2013. 264–265. (Online elérhetősége is van a Hivatkozások között.)

³¹ HIDAYAT 2022. 153.

a hagyomány nem egy „halotti menet”, s Károly walesi herceg, a mai III. Károly szerint nem más, mint az, ami meghatározza, „hogymit »tudhatunk« és mivé »lehetünk«”. A hagyomány az, „ami lehetővé teszi számunkra, hogy Isten felé forduljunk és újra kapcsolódjunk az istenihez”³² – relatív és abszolút értelemben egyaránt.

Nem sok értelme volna berzenkedni amiatt, hogy léteznek a hagyománynak alsóbb szintjei, amilyen mondjuk a népi konyhaművészet. Célszerűbb, ha a hagyomány eltérő köreit szervesen összekapcsolódóként fogjuk fel. Azonban, még ha ez utóbbi elméletileg helyes is, számos problémába ütközünk. Az egyik legnagyobb, hogy a szokásrendű hagyományok – melyekkel Hamvas Béla alig foglalkozott – nem vezetnek el a hagyomány legmagasabb, „lényege szerinti”, ideális és végső szintjéhez. A disznóvágás ritkán lép át organikusan a vallási hagyományok körébe. A mesterségbeli beavatások sem merítik ki a szigorúbb értelemben vett szellemi beavatást. Ezen kívül újabb probléma, hogy csupán évszázadnyi szokások megpróbálnak hagyománnyá szervesülni. A szűkebb értelemben vett kultúra területén mindez elfogadható, de a hagyomány magasabb-mélyebb szintjeit illetően nem. Római katolikus nézőpontból a protestantizmus például nem hagyomány, ellentmond a szenthagyománynak. Hagyományellenes erők és jelenségek hagyománnyá válását is képviseli. E kérdéskörrel most nem foglalkozhatunk bővebben, elég annak a ténynek a megállapítása, hogy viszonylag gyakran antitradicionális erők is szervesülni akarnak a hagyomány valóságába. De látni kell, hogy ezek nem juthatnak a *H1*, sőt a *H2a* szintjére sem.

Mindenki tudja, hogy a kereszténység mára nem egységes,³³ mégis *kereszténységről beszélünk* (adott esetben, mint ezúttal, minden ökumenizmus nélkül). Földváry Miklós István a római katolikus egyházzal kapcsolatban megállapította:

„a középkori Európa minden egyes székesegyháza, monostora és szerzetesrendje egyedi, csak rá jellemző hagyománnyal rendelkezett a latin kereszténység nagy családján belül. (...) Ugyanígy van a több változatban énekelt liturgikus tételekkel: az ívek, a fordulatok, a funkciók nagyjából fölismerhetők maradnak, típusjellegük akár még jobban is kirajzolódik, de egyetlen, meghatározott szövegről többé nem egyetlen, meghatározott dallam jut eszébe annak, aki variánsokon nevelkedett.”³⁴

³² KÁROLY 2022. 146.

³³ Fő hagyományvonalatai az ortodoxia, a katolicizmus, a kopt és a szír kereszténység, továbbá a protestantizmus. Utóbbival kapcsolatban felmerült, hogy tartóssága ellenére és katolicizmussal szemben tanúsított ellenségessége miatt nem lehet tradíciónak tekinteni. Ez a nem-mérsékelt ágaira kétségtelenül igaz.

³⁴ FÖLDVÁRY 2022. 35.

Ha mindez a római katolicizmus nagy családján belül igaz, hogyan ne lenne az az egészen eltérő vallások szellemi hagyományai kapcsán? A Hagymány különböző „variánsain nevelkedett” emberek azonban tudják a választ. Az emberiség legnagyobb spirituális tradíciói még sokkal inkább különbözőek,³⁵ *ám egyaránt hagyománynak nevezzük őket*. E tény dacára jó páran nem engedték meg Hamvasnak, hogy a Hagymányról folytatott beszédmódja érvényes.³⁶ Simon Róbert, Kelemen János, Perczel István, Rugási Gyula, Geréby György, Gál Péter, Mezei Balázs, Nyirkos Tamás néhány név azok közül, akik szerint – hogy így fogalmazzunk – minden dolognak lehet közös ideája, például minden ajtó mögött ott áll „az ajtó”, kivéve a hagyományt. Szerintük nem létezik, soha, semmilyen értelemben nem létezhet „a Hagymány”. Az egész egy képzelődés. Szerintük.

Azon kívül, hogy az említett kritikusok többsége misztika- és intuícióellenes, egyetemi hallgatók sokaságával próbálják elhithetni, hogy a Hagymány egy történeti eszme. Szinte hangosan kacarásznak az „őshagyomány” gondolatán, mintha Matgioi és René Guénon *Tradition primordiale*-ja egy képzeletbeli *történelmi* hagyomány gondolata lett volna, amelyből leszarmazások révén az emberiség minden nagy szellemi hagyománya történetileg eredt. Tisztánlátásuk nem valami éles az ideák mibenlétét illetően. Kétségtelen, hogy voltak és vannak idő- s térbeli visszavetítések a Hagymány eszméje tekintetében Guénonnál, és Hamvas nagy ívű „őskori emberisége” is ilyen. Azonban az archaikus lényegi jelentése az idő- és térbeli értelmén túlmenően „kezdeti”, a primordiális pedig mindenekelőtt elsőrendűt, nem csupán ősit jelent.³⁷ A vallások feletti és azokon belüli Hagymány ideája valójában komplexebb az ősiségnél – különösen, ha hozzávesszük, hogy a mai napig él. Ugyanez mondható olyan szinonim kifejezésekről, mint a *philosophia perennis*, a *religio perennis*, a *sophia perennis*, az integrális tradíció, a metafizikai tradíció vagy a metafizikai tradicionalitás.

Röviden fogalmazva maga a nagybetűs Hagymány és rendeltetése nem más, mint hogy az ember az abszolútummal (teisztikus megfogalmazásban Istennel) való egységre törekedett és törekszik. Ez minden történelmi vallásban és valódi spirituális tradícióban közös – úgy, hogy azok formai, idő- és térbeli sajátosságai felett áll. Egyesíti a szélsőségesen eltérő vallási jelenségeket, karaktereket és módszereket. *Az abszolútumra irányulni – ez a Hagymány. Ezt az irányulást képviselni a világban a tradicionalitás, hatékony eszközöket és módszereket továbbadva ehhez.*

³⁵ Az emberiség legnagyobb szellemi tradíciói kapcsán lásd a 4. jegyzetet.

³⁶ Hamvas Hagymány-definíciói tekintetében lásd HORVÁTH–KIRÁLY 2008. 23–30. E gyűjtést folytatni kellene, mert azóta több Hagymány-meghatározást is tartalmazó hamvasi szöveget kiadtak.

³⁷ HORVÁTH 2013. 262.

Az időbeli eredet problémái, a térbeli viszonyok, a formák, azok kölcsönhatásai és különbségei másodlagosak ehhez képest, noha érdekesek, fontosak és szépek is.

Mára különböző változatai léteznek a tradicionalitásnak, hagyományhűségnek és hagyományigenlésnek. A tradicionális írászat mellett van például katolikus tradicionalizmus és össztradicionalitás (minden hiteles vallási-spirituális hagyomány igenlése). Most a Hamvast érintő utóbbi irányulás néhány előzményére térünk ki, de később szóba jön a hagyományhű katolicizmus is. Dúl Antal „fából vaskarikának” nevezte a metafizikai tradicionalitást, amely megkísérelte „el tudományosítani”, „ság-séggel, filozófiákkal, dogmatizálással és kanonizálással, vallással, ortodoxiával, egyházi szervezettel” elleplezni az „éternél illékonyabb” Hagyományt.³⁸ Megfontolatlan és felelőtlen volt az ilyen soraival. Még csak nem is derengett előtte, hogy árt velük a hamvasi Hagyomány gondolatának, tekintettel arra, hogy az nem csupán egy idea, hanem történelmi–szellemi hatóerő, amelyhez több Dúl által bírált „-ság/-ség”, dogmatika és intézmény is tartozik. A hamvasi életműkiadás első szerkesztője valahogy úgy volt e dologgal, hogy csak Hamvas tudhatta, mi a Hagyomány. Mielőtt azonban valaki újból fából vaskarikának vagy szektásnak minősítené az össztradicionalitást és a metafizikai tradicionalitást, elgondolkozhat a következő tényeken.

Indiában körülbelül az 5. századtól a 9. századig (és később is) több eltérő tantrikus szentirat született. A közöttük fennálló különbségek majdnem olyan nagyok, mint az *Újszövetség* és az *Ószövetség* könyvei között. Kasmír exegétái a 9. és a 14. század között azonban egyaránt elfogadták, igenelték és elemezték valamennyit, több esetben egyszerre követték a dualista, a dualista-és-nemdualista, valamint a nemdualista *tantrákat*.³⁹ Ugyanígy a „balkezes”, a „jobbkezes” és a „kevert” direktívájú (*ācāra*) módszereket. Utpaladeva, Abhinavagupta, Kṣemarāja, Jayaratha és mások exegézise rokonítható a metafizikai tradicionalitással.

Jayaratha híres mondata a 13. századi *Tantrālokavivekaḥ*-ból (A tantra fényéhez fűzött magyarázat), amely Abhinavagupta 10–11. század fordulóján keletkezett *Tantrālokájának* (A tantra fénye) kommentárja, így szól: „Belül *kaula*, kívül *śaiva*, világi előírásait tekintve védikus” (*antaḥ kaulo bahiḥ śaivo lokācāre tu vaidikaḥ*) [a 4. 24cd–25ab és a 4. 251ab sorokhoz fűződően]. Itt igen nagyban eltérő vallások és spirituális hagyományok egyben látása valósult meg, túl egy vallási inkluzivizmuson, egy minden más vallást és szellemi hagyományt bekebelező jellegén. Nagyjából ötszáz évvel később a *Yonitantra* 4. 20. hasonlóképpen azt

³⁸ DÚL 2004. 59.

³⁹ Hamvas *tantra* értelmezése eléggé korlátozott: a tantrikus szentiratokat egyszerűen másodlagos kommentárokként fogta fel a *vedák* – fogalmazása szerint „a Véda” – alá rendelve. HAMVAS 10. 166. és 177–179.

mondja: „Belül *sākta*, kívül *śaiva*, emberek közt *vaiṣṇava*, a *kaula* különböző formákat magára véve vándorol a Földön.” A nehezen kronologizálható *Kaulo-paniṣad* 9. verse megerősíti témánkat: „Belül *sākta*, kívül *śaiva*, a világban *vaiṣṇava*, ez a szabály”. A talán korábbi *Kulārnavatantra* ugyanígy: „Ahogyan a folyók közvetlenül vagy közvetve az óceánba ömlenek, úgy minden tanítás találkozik a *kula*-rendszerben. Ahogy egy elefánt lábnyoma képes minden létező lábnyomát magába foglalni, úgy foglal magában minden irányvonalat a *kula*-rendszer.” (2. 12–13.) A *śaiva*, a *sākta*, a *kaula/kula*, a *vaidika* (védikus) és a *vaiṣṇava* igen eltérő hagyományvonulatok. Annyira eltérőek, hogy külön vallásként és tradícióként tekinthetők. Szentirataik eltérőbbek, mint az *Ószövetség* könyvei egymástól, vagy mint az *Újszövetség az Ószövetségtől*. Az idézett szöveghelyek ennek ellenére régre visszanyúlóan jelenvalóvá teszik a különböző vallások és hagyományok egy-ségben látását. Következésképpen az eltérő tradíciókkal és vallásokkal foglalkozó metafizikai tradicionalitás lényegileg nem új, nem előzményeket nélkülöző 20. századi gondolat, ahogy nem is csupán tolerancia vagy ökumenizmus.

Néhány *mahāpurāna* hasonló szemléletről és orientációról tanúskodik. Például a ma ismert formájában 8. és a 15. század között kialakult *Kūrmapurāna* két eltérő vallás, a *vaiṣṇava* és a *śaiva* szellemi hagyományok egységét vallja: Śívát és Viṣṇut ugyanazon Isten aspektusainak tekinti. (I. 9.) Innen Śiva *purāṇikus* Harihara elnevezése, ahol Hari Viṣṇut, Hara pedig Śívát jelenti. Az ezoterikusan felfogott Isten, Śiva (Hara) nem más, mint Harihara formában Viṣṇu is. Az ikonográfia a Janus-fő kétarcú ábrázolásaihoz hasonló módon ábrázolja. Ardhanārīśvara, a kétnemű Isten témája ide kapcsolódik. Ez utóbbit Hamvas *androgyinos* hangsúlyozása miatt is említjük.

Hasonló a helyzet az Ādi Śaṅkarācāryának tulajdonított *Sarvadarśanasiddhāntasaṅgrahaḥ* (Valamennyi bölcséleti nézet megvalósításának összegzése) című munka esetében, amely nemcsak ind-hindú, hanem néhány dzsaina és buddhista hagyományt is elhelyez a maga hierarchiájában, annak megfelelően, ahogy azokat a szerző ismerte.⁴⁰ Ebben az esetben már nem vethető fel, hogy csupán egyetlen valláson és hagyományvonulaton, nevezetesen a hinduizmuson belüli egység igenléséről volt szó, mintegy ezer évvel ezelőtt.

A 19. században hasonló orientáció alakult ki a tibeti *mahāyāna-vajrayāna* buddhizmuson belül, mint Kasmír nagy *śaiva-sākta* exegétái körében korábban. A *ris med* áramlat mind a négy tibeti *mahāyāna* szerzetesrend gyakorlatát egységben látta és képviselte (eleinte a korabeli *dge lugs pa* rend dominanciája

⁴⁰ Nem tudjuk, hogy Ādi Śaṅkarācārya, vagy valamelyik utódja írta-e e művet. Valószínűleg egy későbbi *śaṅkarācārya*. Ez azonban semmit nem változtat a tényen, hogy ugyanarról a szellemi vonulatról van szó, így a gyökértanítóval is kapcsolatos.

ellenében). A *ris med* jelentése: előítélet és részrehajlás nélküli, mindent felölelő, határtalan, egyetemes. Nem követelmény, hogy e szellemi áramlat reprezentánsa valamennyi eltérő tibeti hagyományt konkrétan kövesse, az összes főbb tanítás és gyakorlat érvényének elismerése azonban igen.

Az egyes vallásokon belüli egységen túlnyúlik a *rdzogs chen* tradíció, amelyben éppúgy tekintettel van a *bon* ősvallásra, mint a tibeti buddhizmusra. Hasonló egy 19. századi bengáli szent, Rāmakṛṣṇa pozíciója, akit Romain Rolland könyve révén valamennyire ismert Hamvas, és aki élete különböző időszakában egyaránt volt a Brahman, Kālī, Alláh és Jézus Krisztus követője.⁴¹ Csupán a hívei kezdtek internacionalista, liberális „vallások közötti párbeszédre”, spirituálisan nem sokat mondó „toleranciára” hivatkozni.⁴²

Nyugaton és a Közel-Keleten is találunk hasonló össztradicionális előzményeket. A 16. században a katolikus Agostino Steuco (Eugubinus) alkalmazta a *philosophia perennis* (örökérvényű filozófia) fogalmát, melyet még Leibniz is használt, olyan előzményekre visszavezethetően, mint Marsilio Ficino és Giovanni Pico della Mirandola munkássága.⁴³ Nicolaus Cusanus *De pace fidei* (A hit békéjéről) című művében, 1453-ban szintén érdeklődést tanúsított a görög, a római, az arab, az indiai, a kaldeus, a zsidó, a szkíta, a gall, a perzsa, a szír, a spanyol, a török, a germán, a tatár, az örmény, a cseh és az angol istenkép és -felfogás iránt. A bíboros nézőpontja és végső állásfoglalása hű a saját (katolikus) hagyományához, de őszinte érdeklődése révén szimpatizáló, tájékozott és integráló más hagyományok, „nemzetek bölcsei” tekintetében. (Lényegében inkluzivista, mindent magába foglalni akaró álláspontot képvisel, de összhangban a *katholikos* szó eredeti, 'egyetemes' jelentésével.)

Nem szükséges csupán egyes szerzők művei felé fordulni, hogy lássuk a katolicizmus eleinte meglévő metafizikai és össztradicionális törekvését. A keleti és a nyugati kereszténység egykor magába olvasztotta számos korábbi, antik szerző tiszteletét és tudását, valamint a kelta, a germán, a gall és más őshonos népek tradícióinak elemeit. Bizonyos paraliturgikus hagyományok elismerésével ez a mai napig egyházi gyakorlat. Ha történelme során a katolicizmus el is tért e magatartástól és egyre inkább térítő jellegűvé vált, Jézus Krisztus több megnyilvánulásában az egyetemes orientáció tényleges, nem csupán inkluzivista vagy exkluzivista

⁴¹ Magyarul lásd RĀMAKRṢṆA 2020. India egy másik népszerű szentje, a sirdí-i Sāi Baba (1838?–1918) helyzete hasonló (nem tévesztendő össze a csodatévő Sai Babával): miként Kabīr, egyszerre volt muszlim és hindú. Lásd OSBORNE 2022.

⁴² A vallási tolerancia és a vallások közötti párbeszéd túlságosan általános és morális karakterű ahhoz, hogy valódi egyetemességet jelentsen és olyan életműhöz vezessen, mint Hamvasé.

⁴³ SCHMITT 1966. 506–507. és 515–531.

jeleit láthatjuk. Ennek az univerzalizmusnak, pontosabban univerzalitásnak semmi köze az internacionalizmushoz, a globalizmushoz vagy a mai felelőtlen, jórészt identitásvesztésből következő ökumenizmushoz.⁴⁴ Több a vallások és a különféle egyházak közötti párbeszédnél is. Létezik hagyományos értelemben vett *oikumené*, az egyetemesség effektív – vallásokon túlmutató – tudatán belül. És lehetséges-e jobb példa a kezdetektől meglévő össztradicionalításra a *Bibliánál*, amely két *határozottan különböző* vallás és tradíció szentiratait egyesíti mindennemű szinkretizmus nélkül?⁴⁵

Az iszlámban szintén megtaláljuk ezt az irányulást. Jézus – habár csupán a próféták egyikeként – és Szűz Mária – habár csak szentként – a muszlim kinyilatkoztatásba került, ahol többek között ezeket olvashatjuk:

„Fordítsd hát orcádat őseredeti egyistenhívőként a vallás felé, ama kezdeti természetnek megfelelően, amellyel Isten megteremtette az embert – e tekintetben nincs változás Isten teremtésében; ez az örökérvényű vallás, bár a legtöbb ember nem tudja”.

„Teelőtted is küldtünk küldötteket saját népeikhez, világos üzenetekkel.”⁴⁶

A hamvasi Hagyomány-idea kapcsán számos párhuzamot lehetne még hozni a tradicionális nyugati és keleti vallásokból, de ennyi talán elég válaszul a vádra, miszerint a metafizikai tradicionalitás és az össztradicionalitás egy „szekta” vagy merőben új, a huszadik századra keltezhető volna.

A Hagyomány nem szinkretista vagy egy kívülálló szempontjából szintetizáló eszme. László András szóhasználata szerint szinoptikus (együttlátó). Ő három fokozatot különböztetett meg ebben a tekintetben. Az első a *pozicionális szinopszis*, amely egy kiemelt hagyomány szempontjából látja a Hagyományt a maga egyetemes érvényében (nem csak a saját pozicionális hagyomány érvényét). A második a hagyományok *összességének, univerzumának* a szem előtt tartása révén. A harmadik

⁴⁴ Olykor a legújabb kori nyugati tradicionális szerzők, például Ananda K. Coomaraswamy és Frithjof Schuon is pozitív értelemben használták az ökumenizmus fogalmát. Ennek nem volt semmilyen összefüggése a Vallások Világszövetségével vagy a II. vatikáni zsinat utáni fordulattal. Széles látóköre miatt Hamvast is vádolták internacionalizmussal, ám ezek felületes „analógiák”.

⁴⁵ E múltba vetülő kérdésnek természetesen semmi köze ahhoz a mai perverzióhoz, hogy sokan különös örömeiket lelik abban, hogy zsidó-kereszténységről beszélnek. Ez két külön vallás és tradíció, akkor is, ha a kereszténységben volt annyi egyetemesség (és nem csak inkluzivitás), hogy a judaizmus szent könyveit a sajátjába emelje.

⁴⁶ Szent *Qur'an* 30,30 és 30,47. Baranyi Tibor Imre fordításai.

a hagyományok *integrális lényegéből*.⁴⁷ Mivel mindhárom esetében szinopsziszról, valódi együtt- és egybenlátásról van szó, ezért ezek nem fokozatok. Az integrálítás-eszszencialitás hamis, de legalábbis felületes lenne pozicionalitás nélkül. Tényleges univerzalitás nincs a pozíciók mellőzésével. Látni fogjuk, hogy Hamvas Béla *mind a három* szintet és hozzáállást képviselte a Hagyomány ideálrealitása tekintetében. Talán egy évtizedig sem tartott, hogy szinopszisa döntően pozicionális volt csupán.

(*Hamvas kereszténységével kapcsolatos félreértések*) Óriási tévedés azt gondolni, hogy miután Hamvas újra megerősítette a maga kereszténységét, elhanyagolta volna a Hagyomány ideáját. Utóbbit a kereszténység igenlése mellett sem hagyta el, soha. 1944 és 1951 között sem, amely élete talán leginkább keresztény időszaka volt. Folytatta, újakezdte a *Scientia Sacra* alapjául szolgáló, részben megsemmisült fordításait *Az ősök nagy csarnoka* gyűjtemény szentirataival és kommentárjaival, s élete utolsó két évtizede jelentős részben a kereszténység és a Hagyomány viszonyának *tisztázási szándékával* telt. Mindez a Hagyomány fontosságának fenntartásából is fakadt, nem következett volna be csupán a kereszténység igenléséből.

Másik tévedés, hogy a kereszténységet mintegy otthonról hozta, és csupán visszatalált volna ahhoz a *répaganisation*, valamint a Hagyomány korszaka után. Hibás, hogy némely élettrajzi megfogalmazás túlhangsúlyozza édesapja evangélikus lelkész voltát. Inkább magyar–német szakos gimnáziumi tanár volt, aki rendelkezett lelkészi diplomával. Úgy tűnik, Hamvas Béla jobban köszönheti Hamvas Józsefnek az irodalom és a közügyek iránti érdeklődését, mint a vallásiak irántit. A kereszténység mélyebb értelmeit viszonylag későn, negyvenéves kora felé kezdte megtalálni, a családi előzményektől, ha nem is teljesen, de javarészt függetlenül.

Az is téves gondolat, hogy egyszer csak mintegy elege lett az általános hagyományigenlésből és fontosnak tartotta egyetlen hagyomány választását, hogy annak konkrét realizációs módszereit kövesse. Bármennyire vonzó ez az értelmezés, egyetlen szöveghelyet sem találtunk, amely alátámasztaná. Hamvas bizonyosan kipróbált több tradicionális módszert, technikát, és szabályos tradícióválasztás nélkül kitüntetett a figyelmével egy hagyományt, amely mellett idővel, olykor a többi rovására kiállt: ez a kereszténység lett. Fontos igazság ez utóbbival kapcsolatban, hogy vívódott is a kereszténységgel. Többször kérdés volt számára, hogy egyáltalán keresztény-e.⁴⁸ Úgy véljük, e tépelődései nagy részben a vallás és a Hagyomány általa tételezett viszonyára vezethetők vissza.

⁴⁷ LÁSZLÓ 2012. 49.

⁴⁸ HAMVAS 23. 98–99. és 282. „Tudom azt, hogy kereszténynek kellene lennem. De csak tudom. Ez a tudás olyan biztos, hogy kár ellene védekezni. S aki nem tudja, buta. Tudom. Itt állok ezen a tudáson, de nem vagyok keresztény.” = HAMVAS 17. 300.

(*Vallás és Hagyomány*) René Guénon és Julius Evola úgy jártak el, hogy kiemelték, ami a tradicionális vallásokban a legmagasabb rendűnek mondható, és ezek hangsúlyozása érdekében határozottan megkülönböztették a vallást a Hagyománytól. Elválasztották egymástól a vallást és a metafizikát, a misztikát és a metafizikát, az exotériát és az ezotériát, a filozófiát és a Hagyományt is. Ez, annak érdekében, hogy az abszolútumra irányuljon az olvasó figyelme, szükséges lehet; szükséges, hogy a tradicionális vallásokból a legmagasabb valóságsszintekre felhívjuk a figyelmet, és azokat kövessük.⁴⁹ A túlzott szétválasztás azonban olyan tipizálás, amely messze áll a tökéletestől, történeti és gyakorlati szempontból egyaránt. Az ellentétpárok magasabb rendű tagjai – metafizika, ezotéria, Hagyomány – könnyen a levegőben lóghatnak konkrétumok, vallásbölcseleti megerősítések és megvalósítási módszerek nélkül.⁵⁰ Mindemellett méltánytalan is, hogy miközben a magasabb rendű elemeket, törekvéseket és valóságsszinteket kiemeljük a *vallásokból*, nem vagyunk tekintettel arra a „méhre”, amelyben meglettük őket, melyben léteznek és élnek. A szellemi-metafizikai tradíciók nemcsak vallásokba burkolóztak és azok előtt/felett léteztek, hanem azokon belül bontakoztak ki.

Mondható, hogy sokszor Hamvas is a kelleténél jobban elválasztotta a vallást és a Hagyományt. Számára az előbbi döntően történelmi jelenség. Miközben – egy idő után – a kereszténységet a Hagyomány betetőződésének tekintette, furcsa módon a vallás olyasmí lett számára, amiben az ember „elbújik”, nem vállalva egyéni sorsa és személyisége súlyát; amibe menekül, és amiben pusztán az üdvösséget keresi, szemben a Hagyomány igenlésével.⁵¹ Igazán sajnálhatjuk, hogy később a kereszténység felé fordulás ellenére ezt a leszállított vallásfelfogást tette a magáévá, a vallások alászállására fixálódva. Tradicionálisan nincs akkora ellentét például az üdvözültség és a megváltás között, ahogyan egy idő után ő látta.⁵²

⁴⁹ A tradicionális *esotéria* tagadása és az ezotéria kifejezés pusztán modern értelemben való használata (például Rugási Gyulánál) egyenlő azzal, hogy azt állítjuk: a vallásnak csak tömeges szintjei vannak, nincsenek bensőbb síkjai, mélyebb értelmei. Nincs magja, csak héja. A tradicionális ezotéria igenlése nemcsak „hamis elitizmusból”, hanem vallástörténeti és vallásfilozófiai tények sokaságából fakadhat (a vallások legmélyebb-legmagasabb rétegeinek megőrzési szándéka mellett). Ha tagadjuk a tradicionális ezotériát, az azt jelenti, hogy a vallásoknak nincsenek mélyebb-magasabb szintjei. Minden vallás csak – ráadásul *ab ovo* – olyan lenne, ahogyan a többség ma gyakorolja.

⁵⁰ René Guénon elismerte a vallási rítusok és a tradicionális exoterizmus szükségességét. GUÉNON 2006. 49–53.

⁵¹ HAMVAS 10. 11–16., 30–31., 35., 43., 79., 115., 296., 300. stb.

⁵² A *Scientia Sacra II*-t megelőzően nem tételezett ellentétet a boldogság, a szentség, az üdvözültség és a megváltás között. Lásd például HAMVAS 6. 260., 262–263. és 265. Az üdvözültség (vagy a mennyország) és a megszabadulás szétválasztása kapcsán vö. GUÉNON 2006. 53–57.

Katolikus nézőpontból az „ott ül a mindenható Atyaisten jobbán” hitvallás nem zárja ki az Atya és Fiú közötti teljes egységet. A hit megvallása (*confessio*) olykor tényleges visszakapcsolódás (*religio*). A szentek és az üdvözültek, a mennyei lét körében való személyes helyfoglalás sem mond ellent a megszabadulás eszméjének. A buddhista *lokák* (világok) tana, melyben a legfelsők is szigorúan különbözöek a végső állapottól, az iménti vonatkozásban pontatlan analógia. Ezenkívül a kereszténység Krisztus megtestesülésétől fogva olyan méltóságot tulajdonít a személyiségnek, amely szükségszerűen csak tökéletlen kozmológiai formában érzékeltethető és ábrázolható ikonográfia, de így sem zárja ki okvetlenül a végső azonosságot, az emberi személy abszolút lehetőségét Isten vonatkozásában. Legjobb pillanatait tekintve a kereszténység egyszerre dualisztikus és nemdualisztikus tradíció. Egyaránt él ember és Isten megkülönböztetésének gyakorlatával, a Teremtés világának vagy az individualitás-személyesség fontosságának hangsúlyozásával, miközben nem feledkezik meg az ember abszolút lehetőségéről Istenben. Ez utóbbi a Szentháromság *személyeinek* megkülönböztetésében és azonosságában nyert végső kifejezést.

Visszatérve a vallás és a Hagyomány tradicionalista különválasztásaira, egyáltalán nem indokolatlan, de a túlzott szétválasztás védhetetlen. Ekképpen a Hagyomány legfőbb és voltaképpen céljának megvalósíthatóságát is kockáztatja az ember, meglékelve egy pusztán logikai felsőbbrendűséggel (esetleg úgy, hogy észre sem veszi ezt). Természetesen nem arról van szó, hogy a vallás minden esetben magasrendű volna, és a vallásosság a saját legbenső hagyományait követné. Az ember a vallása révén is bőven, nagyon sokszor elérhetlenné teszi az abszolútumot. A tradicionális vallások mégis a leghevesebb intenzifikációs szférát és a leghatékonyabb eszköze gyűjtést hordozzák a tekintetben, amit az ember végső értelemben elérhet.

Hamvas Béla vallást és Hagyományt szétválasztó passzusai mellett látni kell az ilyen megfogalmazásait is:

„Életnehézségeink megoldása a vallással megoldhatatlan – viszont nem lehet nagyobb hibát elkövetni, mint a vallást megtagadni. A végső szó a szentkönyveké (Védánta, taó, Tóra, Evangélium) és nem a papságé. Viszont nem lehet nagyobb hibát elkövetni, mint a papság ellen fellázadni.”⁵³

ÉS GUÉNON 1954. 8–26. Vélhetően nem Guénontól vette át ezt a dichotómiát és tipizálást Hamvas, de magáévá tett egy túlzó szétválasztást. René Guénon elfogadta a Paradicsom és a Menny alkalmasságát a végső állapot kifejezésére. Lásd például GUÉNON 2012. 81. és 84–85. Valamint GUÉNON 2023. 375.

⁵³ HAMVAS 25. 334.

„Nem szabad azt a hibát elkövetni, hogy az ember a kereszténységet a hagyományok közé olvassza, és úgy tekintse, mint egyet a többi között. De nem szabad elkövetni azt a hibát sem, hogy az ember a kereszténységet a hagyományokból kitépje, és számára teljesen külön, kivételes egyetlen helyet biztosítson. Abba a felfogásba, hogy a kereszténység kiváltság, bezárkózni nem lehet, és e felfogás bőszült mérgeit magunkban nem tenyészthetjük.”⁵⁴

Valláskritikai észrevételeivel párhuzamosan Hamvas azt mondja tehát, hogy „nem lehet nagyobb hibát elkövetni, mint a vallást megtagadni”, „nem szabad elkövetni azt a hibát sem, hogy az ember a kereszténységet a hagyományokból kitépje”. Így a túlzó szétválasztás mellett nála is megjelenik a vallás és a Hagyomány összetartozásának ténye.

(*Hamvasi életút a kereszténység felé*) Már tizenkilenc évesen írt világháborús leveleiben azt olvashatjuk, hogy „van veszély, halál, de van Isten is”. „Háború van, halállal kell számolni, szenvedésekkel, és Istennel, aki mindezt megkönnyíti, mindezeket átsegít.”⁵⁵ Láthatjuk az egyházi főünnepek tudatosítását, az imádkozás tényeit, valamint a „szentképes kártyákkal” kapcsolatos örömet.⁵⁶

Újságírói korszakának írásait (kb. 1923-tól 1927-ig) itt nem vizsgáljuk. A könyvtárosi időszak (1928–1948), melybe a „szép új pogány-görög heroikus magatartás” korszaka esett, meglehetősen komplex alkotói korszak: az antik nyugati filozófia iránti érdeklődés mellett a „krizeológiával” és a Hagyománnyal kapcsolatos kutatásokkal, felismerésekkel, állásfoglalásokkal, művekkel. Ekkor, különösen az időszak középső harmadában jelent meg az Egy, a spirituális Egyiség nyomatékosítása a munkáiban, és ezzel összefüggésben a *deificatio*, a *theosis* igénylése, akkoriban még nem-keresztény orientáció mentén.⁵⁷ 1935–1936-ban *A magyar Hüperion*ban írta:

⁵⁴ HAMVAS 10. 31. Lásd még HAMVAS 17. 40–41. és 56.

⁵⁵ HAMVAS 25. 19. és 23.

⁵⁶ Uo. 9., 25. és 11.

⁵⁷ Ami e benső igény külső forrásait illeti, Friedrich Gundolf *Dichter und Helden*je (1921) detektálható. A címadó írásban e szerző megkülönbözteti az isteni embert és az istenséggel egyesülni akaró embert. GUNDOLF 2023. 55–56. és 73. Lásd még uo. 58–65. Korábban Hamvas egyértelműen az előbbit választotta. Később, „keresztény korszakában” sem nagyon beszél Istennel való egyesülésről. Fenntartja – noha mint látni fogjuk, máshogy – az „egyetlen azonosságot”.

„A hegyoldalon barna levelekre szürke köd telepszik. Ezt az érzést csak a legerősebb ellenméreggel lehet gyógyítani. Mi az? A tudat, hogy az ember egyedül át tudja élni a világ legnagyobb szépségeit, és pedig nem képzeletben, elégtételként, hanem mint az örök egy, aki a legközelebb áll a mindenséghez. Az ember csak közösségben élhet boldogan, de csak a magányban lehet isten.”

„Én őrzöm őket, igen, az isteneket, én hoztam őket ide, s én telepítettem őket erre a földre. Az isteneket gondolkozók és költők és próféták és királyok hozzák, a Magasság fiai, akik maguk is istenek.”

„Nagynak lenni annyi, mint isteneket hozni. A nagy ember a *theophorosz*.”

„Isteneim névtelen hatalmak, olyan nagyok, hogy minden név szűk nekik, még nagyon újak és erősek. Elhoztam őket, senkinek sem kellett, hát élek velük én. Hogy ezzel a föld életében fordulat állott be? Nem tudom. A magasság fia vagyok, és istenhordozó. A többi nem az én dolgom.”

„Daimónom királyságra tanított. De mi a királyság az ő számára? Érvényesülés? Siker? Százszoros bolond. Istenülés az.”⁵⁸

1934 és 1937 között az *Álarc és koszorú*ban pedig a következőket vetette papírra:

„Az egyes szám első személy csak akkor tiszta, ha istenszemély: mert az embernek önmagával minden más viszonya rossz, egyedül az istenviszony jó.”

„Minden ember emberfölötti ember. Miért? – mert az élet életfölötti élet, s ezért mindenki számára nyitva áll az út az istenülés felé.”

„Lehet meghalni nagyszerűbben, mint istenülve?”

„Az isteni mindig mérhetetlenül több, mint egyetlen és fensőbbrendű lény, mert mindig több, mint a prométheusi világévből való. És amikor az emberiség sorsában meglátja a divinumot és a világ történetében a hatalmakat, már nem hajlandó csak egy személyről beszélni, sőt egyáltalán nem hajlandó beszélni személyről – az isteni én is világénné változott, beleol-

⁵⁸ HAMVAS 15. (1999) 28., 74., 82., 85. és 125.

vadt a világba és összenőtt vele. S ettől a pillanattól kezdve már csak egy vallástalanság van: azé az emberé, aki feladta a reményt arra, hogy isten legyen; és csak egy vallás van: az istenülés. Az emberi ebben a térben nyeri el igazi értelmét. Az ember istenül, de nem prométheusi értelemben: küzdve, akaratból, elszántan és tudatosan, hanem dionysosi értelemben, amennyiben világénné lesz. Hogy ennek a panteizmushoz semmi köze sincs, az már az eddigiekből is világossá vált, hiszen a panteizmus az önfeladás ájultsága és atragikus magatartás – a világén magatartása pedig tragikus. Az ember istenül, de nem gögből, hanem természetből. Nem a világtól elvágya, szemlélyé válva, külön, hanem benne, közvetlenül és elementárisan.”⁵⁹

E viszonylag korai sorok jól mutatják Hamvas szellemi radikalizmusát és legfőbb célját. Természetesen sok másról írt – nem lehet állandóan „istenülésről” beszélni –, mindazonáltal nem lehetséges mást az ő első számú benső céljának tekinteni. Egy 1936 körül írt esszéjében áll: „Mi a vallás? – az istennélevés akarat. Ez az akarat az emberi történet értelme.”⁶⁰ E hozzáállás későbbi kereszténységében is szerepet játszott, onnantól az Egyisten nevében. Tegyük hozzá, hogy már az 1930-as években, antik-pogány korszakában sem fogalmazott felelőtlenül a *theósis*, a *deificatio* tekintetében: „az Istenségnél az Én és a Magam teljesen fedi egymást; az ember Énjének Magam-ja azonban az isteni Logosban van”.⁶¹ A pogány-heroikus korszak után temperáltabban artikulál, nem istenülésről, hanem *mikrotheos*ról, „kis istenről”, „az ember számára elérhető *status absolutus*ról” és „istenhasonlóságról” beszél. De a végső azonosság elve, mint látni fogjuk, megmarad a nagyfokú böhmei és baaderi, vallásos-keresztény alkalmazkodás mellett is.

Írásos életművének egyik döntő pontja a kereszténységbe való átmenetet illetően a *Katolikus Szemle* 1939. júliusi számában megjelent „Athén és Jeruzsálem” című írása. Ebben az antik-pogány centrum mellett már a keresztény centrumot is elismeri, mindkettőt egyaránt igenli.⁶² Schütz Antal két könyvéről (*Őrség; Az örökkévalóság*) írt ismertetői, valamint az 1937-es „Marius és Kallista” után ez az esszé volt az egyik első nyílt állásfoglalás a kereszténység mellett, néhány gyermek- és ifjúkori előzményt, karcolatot és írásrészt követően.

Bármely életmű korszakolása meglehetősen problémás, mivel a korábbi időszakok utólag is hatást gyakorolnak. Ezért sincsenek egyértelmű határok. Számos

⁵⁹ HAMVAS 30. 109., 102., 111. és 127–128. Az utolsó sorban olvasható felfogása a személyre vonatkozóan, mint látni fogjuk, később megváltozott.

⁶⁰ HAMVAS 1989. 861.

⁶¹ HAMVAS 1938A. 482.

⁶² A legfontosabb korábbi írásos előzmény: HAMVAS 1937.

korábbi írásterv, gondolat kidolgozására csak később nyílik lehetőség. Hamvasnál a „szép új pogány-görög heroikus magatartás” tovább hullámzik, például a *Magyarság* folyóiratban 1940–1941-ben Kőhegyi Béla és Kőhegyi H. Béla néven közölt nyolc írásban, és egy 1943. december 18-án kelt levélben, ahol Evola *Pogány imperializmusának* kivonatos fordítását kéri Angyal Endrétől, valamint a *Társadalomtudomány* néhány recenziójában, sőt a *Scientia Sacra II*-ben, melynek második és harmadik fejezetében a Nietzschehez való kötődés annyira nyilvánvaló, hogy az Antikrisztust és Szent Pál – a keresztény *gnósis* és misztika első apostoli szentjének – alakját részben továbbra is nietzschei alapokon mutatja be. Egy nem mesterkéltnél és merev korszakolás azonban szükséges, ha látni akarjuk az új szándékokat és irányváltásokat. Példa a keresztény szemléletbe való átmenetre a szintén 1939-ben született *Litai* (Imádságok, Kérések, Kérőimák). Itt megjelenik az „Én” addigi idealizálásával szemben a „Te” idealizálása.⁶³ 1941–1943-ban pedig – a *Scientia Sacra I.* megírása előtt és közben – Hamvas ekképpen írt barátainak, Gulyás Pálnak és Várkonyi Nándornak:

„Mindinkább a vallás kezd rajtam uralkodni, nagy keletieket olvasok, s nyáron – szép terv! –, ha elutazom talán Erdélybe, magammal viszem a Védákat. Ha kicsit ismersz, tudod, hogy ez nem erőszakolt, pláne szellemi hinduizmus. Vallásom azóta kezd erősödni, amióta felismertem az európai hűtlenségét saját isteneihez és Istenéhez. Jó lenne erről Veled beszélni. De a Nagy Isten az egész emberiség istene. És a Védák sokat tudnak róla. Kelet elment hódolni Betlehembe – a csillag vezette őket. Beszélhetnék róla, hogy az asztrológia (a Csillag!) hogyan vezetett engem is az Emberhez (Istenhez).”

„Igazad van: a háború számomra kizárólag vallásos élménnyé lett. Soha nem sejtett közelség kegyelme adatott meg számomra itt az Úrral. Így gondolom: nagy szorongatásomban egyetlen menekülésem Ő volt. Persze, nem most kezdődött ez. Már jól elő [volt] készítve, három év előttre visszamenve; már elhagytam a pogányságot, amelyet említesz, és talán most vezeklek a káromló időért.”

„Az apokalipszisnek vannak jó oldalai is: – aki ma meg tud »térni«, az egyenesen Istenhez száll.”

⁶³ HORVÁTH 2017. 113–115. Ide tartozik még a „Kierkegaard Szcíliában” című esszé (1943).

„»Szerzett vallás!« Olyan vallás, ami kegyelemképpen az utolsó pillanatban megjelent, mikor már minden híd beszakadt! Vannak hát, akik életük megoldását Fent keresik! Milyen jó tudni, hogy ilyen ember vagy! Az érzelmes pietizmust nem viselem el; a formalizmustól irtózom; a teologizmus egyszerűen nem kell. Felfedezni tudni, hogy a vallás az igazi élet elemmentáris tüze, és alulról élünk, de fölfelé – vallást vinni még az étkezésbe, a köszönésbe, a házmesterrel való tárgyalásba is! –, ez a vallás nekem valami, ami helyettesíti fizikai lényemet, és tudom, hogy kegyelem ért, amikor ezt az átváltást elérni először megkísérletem.”

„Néha két hét is elmúlik, és nem kerülök íráshoz. Ha nem tudnék imádkozni, lázonganék. De öt percig elmélyedni és felfohászkozni, akkor életem újra megvilágosodik. Már régen átadtam sorsomat Neki, aki tudja, jobban tudja, mint én, hogy mit kell tenni.”

„Most már érted, drága Barátom, miért kellett, hogy Neked küldjem? Senki azt, hogy itt tényleg vallásos megnyilatkozásról van szó, nem értette volna meg, és kevesen lesznek, akik megértik. – Most aztán hogy mi legyen vele? Megjelenjen? Hidd el, hogy az Úr kezébe tettem a mű sorsát, és Ő fog dönteni fölötte. S Ő fog erőt adni nekem, ha helyt kell állnom.”⁶⁴

Akinek az eddigiek után kétségei maradtak Hamvas Béla kereszténységének tényével kapcsolatban, melyet az alábbiakban pontosítunk, a *Naplók és jegyzetek I.* 1944–1945-ös feljegyzései eloszlatják azokat. Itt a magyar irodalom őszinte, legszebbek közé tartozó keresztény magánimáit olvashatjuk.⁶⁵ Egy 1943-as, valamint 1957-es feljegyzésben kiemeli az 1939-es esztendő, egy további pedig a közelebről meg nem határozott 1942-es oroszországi istenélményét.⁶⁶ 1945-ben „A száz könyvben” már így írt az *Újtestamentum* kapcsán:

„Tulajdonképpen fölösleges volt a száz legjobb könyv közé felvenni, mert amit ez a könyv mond, az minden ember szívébe írt szent jel. Ha ez valakiben nincs meg, azon a többi kilencvenkilenc könyv sem segít.”⁶⁷

⁶⁴ HAMVAS 25. 60., 79., 85., 88., 91–92. és 94. Az utolsó idézetben „Az ősök útja és az istenek útja” című munkáról van szó.

⁶⁵ HAMVAS 23. 10–27.

⁶⁶ Uo. 10., 245. és 259. HAMVAS 24. 135. (A kereszténység iránti elköteleződéssel kapcsolatban valahol az 1944. márciusi dátum is említésre került. Sajnos nem találjuk. Esetleg ez lenne? HAMVAS 17. 43–45.)

⁶⁷ HAMVAS 27. 376.

Mint korábban megjegyeztük, Hamvas távol állt a merőben kulturális kereszténységtől. Szent Ágoston kapcsán „A száz könyvben” ekképpen fogalmaz:

„Mit jelent az, hogy európai? Azt, hogy az emberiség a kínai, az egyiptomi, a hindu, a héber, az asszír, az iráni, a tibeti szellem örököse, de még egy lépcsővel feljebb tudott lépni: keresztény tudott lenni. A kereszténység nem könnyű és vidám életfilozófia, nem úgynevezett világszemlélet és megoldás. A kereszténység teljesíthetetlen feladat, halálos kötelesség, valami, ami az életet derékban kettétöri. Ami összemorzsol, mint malomkő a búzát. A kereszténység a földi lét legyőzése és a lélek tökéletes felszabadulása. Nincs ember, aki el tudná viselni. De amióta kereszténység van, senki rajta kívül emberi életet élni nem tud és nem tudhat.”⁶⁸

Tehát egy esztendővel a *Scientia Sacra I.* befejezése után Hamvas ilyen elragadtatottsággal – és mélységgel – igenelte a kereszténységet. Később etikai érveket is megfogalmazott a kereszténység mellett. 1960 és 1963 között írta Dobes Lászlónak, ifjú barátjának:

„A szánkhja olyan tartalom (értelmezés, befelé fordított és összpontosított világ olyan magja), amely az embert lassan (igen lassan, évek alatt) európaiságától megfosztja. Ugyanakkor másik veszély merül fel, amire alig gondolnak, és amiért én mesteremnek különösen hálás vagyok. Ha az ember Európától ilyen módon fordul el, belső árulást követ el saját földje, szelleme, de főként – ez a legfontosabb – a kereszténység ellen. Erre nagyon kell vigyázni, mert számolni kell azzal, hogy keresztények vagyunk, akár akarunk azok lenni, akár nem. Ezt most csak így mondom, később, azt hiszem, erről még sokat lesz közöttünk szó. Annyit már most elmondhatok, hogy az eredeti, evangéliumi kereszténység olyan hagyomány, mint a nagy keletiek, de még ezeknél is több valamivel. A legmagasabb rendű szellemi élet realizálását a kereszténység teszi lehetővé. A jógával összefér. A szánkhjával is, mert a kereszténységben minden hagyomány elfér. A fontos csak egy, az ember ne forduljon a kereszténységgel szembe. Ezzel útját lényegesen megrövidítheti. A kereszténység nem vallás, hanem a szellem alapállása. Ez mindenesetre rokon azzal, amit te abszolút szellemnek nevezel.”

⁶⁸ Uo. 376–377.

„Az egyik nehézség az, hogy nem szabad a korhoz és a múlthoz hűtlenné lenni (nem szabad megtagadni Európából semmit, legfeljebb felsőbb szintre emelni); a másik nehézség az, hogy semmit nem szabad elfogadni Európából. Te, aki az ellentétek felszabadításának híve vagy, tudod, hogy itt miről van szó. (...) Valahogy így értettem azt, ne kövess el hűtlenséget, és tagadj meg mindent egyszerre.”

„Egyszer csodálkozva és bizonyos megrendüléssel kérdezted: kereszténység – micsoda kereszténység? Számodra meghaladottnak, elavultnak, végleg kompromittáltként látszott, mint ahogy nagy általánosságban tényleg az is. Én pedig mint számunkra az egyetlen lehetőségről beszéltem.”

„A legnehezebb kérdés, európai kereszténységünket megtartani, de nem abba a hibába esni, hogy minden egyebet elveszünk, mert ezt jelenti tulajdonképpen az egész hagyomány számunkra, és ez a *Scientia Sacra II.* tartalmának lényege: fölemelkedés az egész emberiség színvonalára, közben kirtartani amellet, amelybe beleszülettünk.”⁶⁹

Az Európa és a kereszténység iránti hűség témája – ahogy a *Magyarság* folyóiratban 1940–1941-ben megjelent Kőhegyi-írások – vélhetően Jakabfalvy Dénes inspirációi voltak (akkor is, ha egy *Bhagavad-gītā* részletet fordított a *Napkeletbe*). De ez csupán hipotézis.⁷⁰

(*Istentan és Hamvas*) A kereszténység kitüntetettsége az utóbbi idézetek ellenére nem földrajzi vagy etikai kérdés volt Hamvas Béla számára. A legdöntőbb pont gyermekkortól kezdve az istenorientáció, az „istenszenvedély”. 1948-ban írta a következő mondatot, mely lényegében a teljes életművére igaz: „Az egész, mondom, erre az egy szóra [Isten] megy vissza és ezen az egy szón múlik.”⁷¹ És valóban. Eltekintve most attól, hogy a kifejezés teisztikus, és tudjuk, hogy az emberiség legnagyobb szellemi hagyományai többször nem-teisztikus formában (*dao*,

⁶⁹ HAMVAS 25. 291., 302–303., 368–369. és 392–393. A második idézet kiváltképpen mutatja Hamvas Béla tisztánlátását és éberségét a témában.

⁷⁰ Némelyek úgy gondolják, hogy „J. D.”, akit Hamvas a(z egyik) mesterének tekintett, szélsőjobb oldali volt, ezért kellett elhagynia az országot 1945 után. Ez is hipotézis.

⁷¹ HAMVAS 17. 288. „A leginkább kompromittált szó, de nem félek, hogy félre fognak érteni: Isten. Haladásellenes. Reakciós szó. Dívatból kiment. Felvilágosult ember nem ejti ki. – Köpök a felvilágosodásra.” = HAMVAS 24. 266–267. „Semmi sem érdekel ezen az egyen kívül: csak a végleges, a van, Isten, az Igazság, a valóság, a bázis”. = HAMVAS 23. 310. „Élni csak akkor tudunk, ha állandóan a valósággal állunk szemben, és hol van állandóbb valóság, mint Isten?” = HAMVAS 24. 314.

nirvāna, *śūnyatā*, megnevezhetetlen, meg-nem-ismert stb.) fogták fel Istent, az alapprobléma minden esetben az, hogy nincs élő, gyakorolt, kellő irányulás az abszolútumra, akárhogy nevezzük. Inkább a formális, mint a lényegi kapcsolódás érdekli az embereket. A vallás vagy a Hagyomány általában fontosabb, mint a céljuk, annál ami a létükük. Még csak nem is gondolnak elégszer az abszolútumra, Istenre, amely utóbbi szóval kapcsolatban Hamvas megkövetelte, hogy „jól kell kiejteni”. Azért mondtunk istenorientációt, mert az Istenre gondolás hagyományos szempontból nem elégséges (noha az istenorientáció része). Az Istenre, az abszolútumra gondolás előkészítené a *meditációt*, a gondolkozó elmélkedést, a *soliloquét*, az Istennel folytatott magányos kommunikációt és a *contemplatiót*, amely a legkevésbé feltételekhez kötött és töretlen lehet.

Hamvas az Istennel folytatott dialógusok,⁷² „felfohászokodások”,⁷³ meditációk és imák hangsúlyozása ellenére nem külső Istent tételezett. Ezt nevezhetjük „istentana” talán legfontosabb pontjának, miközben nem túlozta el az ezoterizmus jelentőségét, keresztény vonatkozásban sem (jánosi kereszténység, belső egyház stb.). Öt-nyolc évvel a halála előtt írta:

„Isten, mint objektum. Mint kivetített szövevény. Mint téves létművelet következménye, vagyis adhézia. Mint embertől független lény. Istenség, mint morózus despota, vagy ledér kurtizán. Ez a külső Isten.”

„Élet nem az, ahol az ember egzisztál, hanem csak az, ahol tényleg van, ahol valódi, ahol Isten. Azt, aki van, úgy hívják, hogy Isten.”⁷⁴

Isten Hamvas számára közvetlen kapcsolat, közvetlenség. A kereszténység dualisztikus sajátosságai ellenére elmegy a *Logos*, a kinyilatkoztatás és az Isten-gyermekség beavatási jelenléteig, nem pusztán tematikus vagy látomásos, hanem transzempirikus tapasztalásáig. Éberség-ideája is az isteni jelenlét tudatosítására vonatkozik elsősorban: a transzcendencia immanenciájára. Azt állítja, hogy a vallást az választja el a Hagyománytól, hogy Isten az előbbiben „külső”.⁷⁵ De

⁷² „Istent nem lehet látni, megfogni, elképzelni. Csak egyet lehet: megszólítani. Beszélni lehet hozzá és választani tudomásul venni. Ő folyton beszél mindenkihez.” = HAMVAS 24. 97.

⁷³ HAMVAS 25. 91.

⁷⁴ HAMVAS 10. 311. és 102.

⁷⁵ HAMVAS 10. 30–31. Továbbá: „Az egész világ keresi azt, ami a kezében (több! – ami a szívében) van.” = HAMVAS 25. 134. „A kérdés, úgy látszik, ide összpontosul: a személy kérdése, amely a szent szellem, a *pneuma* [görögül az eredetiben]. Az individuális, szakrális, feltámadó személy. Én. Éka, Ehad, Ego.” = HAMVAS 24. 33.

tudja azt is, hogy a „benső Isten” tételezése nem garancia semmire, attól az abszolútummal való kapcsolat még „langyos” maradhat.⁷⁶

Következő pont, hogy szerinte Isten a személyesség révén érhető el. E téma egyáltalán nem könnyű, és felületes rátekintésben úgy tűnik, hogy ezzel a nézetével éppen a külső, a „más” Isten képét erősítette magában egy idő után:

„Atyám, bocsásd meg, hogy oly sokáig személytelenek hittelek, pedig te vagy az egyetlen valóság, és te vagy a Szellem és az Atya, hallgass meg és ne tedd magad megszólíthatatlanná”.⁷⁷

A személyfelfogás valamennyi tradíciót illetően igen összetett téma. A magunk részéről nem javasoljuk sokáig – különösen nem a „végsőkig” – fenntartani az olyan képleteket, mint az isteni személy *contra* emberi személy, individualitás *contra* perszonalitás, személyesség *contra* személytelenség. A nyugati filozófia a maga individualizmusával és perszonalizmusával – saját szekuláris módján – eltorzította a személy és a személyesség tradicionális felfogását. Már korábban, a *persona* álarcként történő értelmezése leegyszerűsítette a problémát, amikor is a Nyugat már nem volt kellő tudatában a maszk és a szerep szakrális jelentőségének, ősi felfogásának: annak, hogy arc és funkció nélkül egyáltalán nincs megnyilvánulás; hogy a személy az egyetlen, amelyen keresztül a megnyilvánulás felletti valóság áthangzik és átsugárzik.⁷⁸ Jó ideje elfelejtettük a színpad, a színház, a színész és a tőle elválaszthatatlan maszk és szerep eredeti, metafizikai értelmét. (Valószínűleg a színészet volt az első leromlott mesterség.) Jelentős a *personával* kapcsolatban Gilbert de la Porrée 12. századi levezetése, aki még *per se unaként* (önmaga által egy) értelmezte.⁷⁹ René Guénon, akit Hamvas többször a mesterének nevezett, részben skolasztikus és tomista alapon szintén személyként interpretálta az *ātman*t, a hindú „szellemi lényeket”, megkülönböztetve az individualitástól:

⁷⁶ 1953-ban, az „Átman-nyár” után már ezt írta egy följegyzésben: „nincs értelme annak, hogy az Átmanról szólva bárki is fölvesse az Én–Te, a személyes–személytelen, az alany–tárgy kérdését, pontosan úgy, mint a Henről, az Én szófról, az Ungrundról szólva. A létezésnek ebben a körében a külső és a belső Isten azonos.” = HAMVAS 24. 78.

⁷⁷ HAMVAS 17. 29. A *Patmosz III*-ban, 1964-ben már így: „A személytelen istenségbe való maradéktalan feloldódás és a személyes testi feltámadás számomra mindig kettő volt. Tudjuk, ez Kelet és Nyugat, vagyis az őskor és a történeti kor ellentéte. Mereskovszkij fogalmazta meg, azonnal felismertem, hogy ez az, és azt gondoltam: kell lenni olyan létezésnek, ahol a kettő egy. Annál is inkább, mert ha kettő lenne, az ember ki sem bírná.” = HAMVAS 4. (1992) 189.

⁷⁸ WERBICK 2002. 516., 518., 566. és 568.

⁷⁹ Uo. 569.

„Az »Abszolút Én« és az »én« fogalmi helyett használhatnók a »személyiséget« és az »egyéniséget« is, mindazonáltal fenntartással, mert az »Abszolút Én«, amint ezt később kifejtjük, valamivel több mint személyiség. (...) Az »Abszolút Én« egy létezőhöz való viszonyában szemlélve (...) tulajdonképpen a személyiség; az igaz, hogy az utóbbi szónak a használatát az »Abszolút Énre« mint a megnyilvánult állapotok princípiumára lehetne korlátozni, ugyanúgy, mint ahogy az »Isteni Személyiség«, *Īśvara* az egyetemes megnyilvánulás princípiuma; ez azonban analogikusan kiterjeszthető az »Abszolút Énre«, mint az összes létező mind megnyilvánult, mind meg nem nyilvánult állapotának princípiumára. Ez a személyiség a közvetlen, primordiális és nem-részleges meghatározása annak a princípiumnak, amit a szanszkritban *ātmānak* vagy *paramātmānak* neveznek, és amit jobb kifejezés hiányában »Egyetemes Szellemként« határozhatunk meg”.⁸⁰

A személyiség-személy-személyesség tradicionális problémája e guénoni meghatározásnál is komplexebb. Az ind-hindú hagyománykörön belül voltak, akik a személyesség, voltak, akik a személytelenség/személyfelettség mellett érveltek, egyaránt szakrális értékkel. Logikailag úgy látszik, hogy a személynek a személytelenből/személyfelettiből kell erednie, vagyis az utóbbi az elsődleges. Bizonyos esetekben a személy-személyesség melletti érvelések azonban meggyőzőbbek, néhány *vaiṣṇava* (Viṣṇu-követő) – nem mind – jobban érvel az isteni személyesség mellett, mint néhány *śaiva* (Śiva-követő) a személytelenség/személyfelettség mellett. Az ellentét ráadásul még tágabb elvi keretekbe illeszkedik: megnyilvánult és meg-nem-nyilvánult (*liṅga* és *aliṅga*), megkülönböztetett és meg-nem-különböztetett (*viśeṣa* és *aviśeṣa*), középponttal bíró és középpont nélküli/középpontfeletti (*bija* és *nirbija*), támasszal bíró és támasztéknélküli/támasztékfeletti (*ālambana* és *nirvikalpa*), minőséggel bíró és minőségtelen/minőségfeletti (*saguna* és *nirguna*), különbséggel bíró és különbség nélküli (*bheda* és *abheda*). Ezek az ellentétpárok a keresztény hagyománykörben sem ismeretlenek, például olyan formában, mint a katafatikus teológia és az apofatikus teológia, az érzékek használatának és a kiiktatásuknak vallási-spirituális hangsúlyozása, avagy a tulajdonságra és a lényegre vonatkozó teológiai tanítások.

Ahhoz, hogy Hamvas Béla személyes istenfelfogását jól értsük, elsősorban nem az indiai párhuzamokra kell gondolni, nem a *saguna brahmanra* és a *nirguna brahmanra* (a tulajdonságokkal bíró és a tulajdonságok-nélküli/feletti Istenségre) vonatkozó *vedāntin* tanításra, a *bhakti* (szeretet, odaadás) áramlataira

⁸⁰ GUÉNON 1998. 28–30. Darabos Pál fordítását összevetettük az eredetivel. Az Önvalót (*Soi*) fordítja „Abszolút Énnek”, a létezőt (*être*) pedig „lénynek”. Megoldását némileg javítva közöljük.

vagy az újabb *vaiṣṇava* irányzatokra, melyek „legfelső személyiségként” fogják fel az abszolútumot. De nem is Eckhart mester *Gott* és *Gottheit* (Isten és az Istenség) közötti különbségtételére.⁸¹ Hamvas 1950-ben tagadta az üresség (*śūnyatā*) ideáját, majd 1955-ben már elfogadta az „üresség ürességét”, a *mahāśūnyatāt*.⁸² Nemcsak „polarizált” és „inqualált”, hanem ingadozott ezek tekintetében. Ennek ellenére, mint a hivatkozásainkból is látható, számára nem volt áthidalhatatlan különbség a személyes Isten és a személyfeletti Istenség között, és valamennyire ismerte az Istenre vonatkozó keleti személytelen/személyfeletti megközelítéseket.⁸³ Távoli analogikus értelemben egy *viśiṣṭādvaita* és *bhedābheda* álláspontot képviselt, amelyek a *nemkettősségen belül* hangsúlyozzák a minőségek, a különbségek és magának a megkülönböztetésnek a fontosságát. Ez alapvető a régi keresztény teológiában és szenthagyományban is, nem azért, mert el akarták volna kerülni a nemkettősséget, hanem hogy meghaladják a leegyszerűsített, inoperatív monizmust. Ebben a vonatkozásban Hamvas álláspontja hasonló volt a tőle igen eltérő stílusú és pályájú katolikus szerzetestanár, Weissmahr Béla azonossággal és különbséggel, végtelennel és végessel, mondhatatlannal és mondhatóval kapcsolatban kifejtett felfogásával.⁸⁴ Weissmahrt a huszadik század legnagyobb magyar metafizikusának tekintjük László András mellett. Egyik fő tézise, amit – amennyire lehetséges – filozófiailag bizonyított, az volt, hogy a különbség tételzése szintén az azonosságon alapul; *metafizikailag* a különbség sem más, mint azonosság. Nem azért tartotta fenn a szóban forgó különbséget az azonosságon belül, hogy az utóbbit „meglékelje”, nem is csak azért, hogy a vulgáris spirituális monizmust – ahol minden tehén fekete – kiküszöbölje, hanem egzakt teológiai-filozófiai-metafizikai értelmet kívánt adni a különbségnek is, azt sem elvágva

⁸¹ Lásd UEDA 2004. 124–131.

⁸² Ezzel kapcsolatban a hamvasi szöveghelyekkel együtt lásd HORVÁTH 2023A. 15–16. és 19. Korábbról, 1948-ból lásd HAMVAS 17. 251–252., 274., 277. és 312–313.

⁸³ „A hagyomány és kereszténység egysége a személytelen (Védánta, taó, nirvána) és a személyes egységében. A személytelen üdv – a folyók a tengerben; a személyes üdv – a mennyország. Ennek egységét megteremteni. Az isteni újrafogalmazása: személyes és személytelen egyben.” = HAMVAS 24. 109. Öt évvel korábban még a minősítetlen *ellen* írt (talán a *vyakta-avyakta* vagy a *viśiṣṭa-aviśiṣṭa* viták ismeretében): HAMVAS 6. 304–309. Jegyezzük meg, hogy a személytelenség és az összes többi -telen értelmű fordítás gyakran félrevezető ind-hindú tekintetben. A *nir-* vagy az *a-* szanszkrit előtagok (melyek a fordításokban fosztóképzőként jelennek meg) értelmi jelentése sokszor nem más, mint meghaladás. Ebből következik, hogy nem csupán elentétpárokat kell felállítani, sokkal inkább hármasokat: személytelen, személyes, személyfeletti; minőségtelen, minőséggel bíró, minőségeletti; minősítetlen, minősített, minősítésen túli. Vö. HAMVAS 17. 34–35.

⁸⁴ WEISSMAHR 2009. 138–140., 146–157. stb.

az azonosságtól. Ez pontosan megfelel a kereszténység megkülönböztetésének ember és Isten között, melyet valaha anélkül hangsúlyoztak, hogy a legfőbb azonosság (Hamvasnál „egyetlen azonosság”) elvét és potencialitását tagadták vagy megsértették volna – eltérően napjaink teológiáitól, antropocentrikus társadalmi és pszichológiai megközelítéseitől.

1944-től megsokasodott a devocionalitás Hamvas írásaiban, de Isten személyességének hangsúlyozásakor nem csak efelől közelített. Hogy személyes istenképet megértsük, mindenekelőtt azt a közelítési módot kell tudatosítani, amit az Antikrisztus személytelenségéről írt. Életműve utolsó harmadában-negyedében a leghangsúlyosabban a személytelenséget bírálta.⁸⁵ Az intézmények, az „apparátus”, a tudományelvűség (szcientifizmus), a politika és a „világnézet” kritikái mögött egyaránt a személytelenség elvetését találjuk. Ugyanez állt a szeretetlenség, a közösségi létre való alkalmatlanság, az egyéni zártság, a barátiatlanság, a megnyílni nem tudás, az őszintétlenség, az egoizmus, a megszólíthatatlanság, a játszózás nem egyszerűen pszichológiai leírásainak és kritikáinak hátterében. Hamvas ténylegesen szenvedett mindettől, így a személytelenség vált a legfőbb antikrisztusi jellegzetességgé számára. Egészen addig menően bírálta, hogy a nem-létezéssel, a megsemmisüléssel, az antikrisztusi semmivel azonosította.⁸⁶

Másfelől Hamvas személyiség-személy-személyesség igenlésében az istenszenvedély összekapcsolódott „emberszenvedélyével”. Ez nem csak az egzisztencialista filozófiából vagy a Maurice Blondel-féle francia perszonalista filozófiából nőtt ki nála, melyeket ismert. Legkésőbb „Kierkegaard Szicíliában” című esszéje (1943) óta igenelni kezdte a te és az ő (személytelen formában: az) érvényét. Kezdett eltávolodni korábbi, már akkor sem egoista, de Én-centrikusabb megközelítéseitől, úgy, hogy az egyértelműen negatív előjelű szöveghelyeken is meghagyta az „Én” nagybetűs írásmódját. Idővel azt gondolta, hogy a te, az ő, az „az” (saját fordításaiban olykor: ez) és a mi transzcendálja az én-centrikusságot. Erre valójában nem nyújtanak garanciát. Félretéve a vonatkozó, többé-kevésbé izgalmas szellemtörténeti gondolatokat, senki nem lehet biztos abban, hogy a te, az ő vagy a többes szám tételezése révén valóban túllép az énjén. Ismeretelméletileg, ontológiailag és metafizikailag is vitatható e felvetés igazságtartalma. Etikailag szintén, hiszen, ha nem vagyok az énem tudatában, ha nem vagyok önmagam, ha nem vagyok tudatos, akkor nem igazán tudok figyelni sem rád, sem rá, sem erre vagy arra, sem

⁸⁵ Lásd például HAMVAS 17. 18–22., 35–39. és 91. HAMVAS 10. 172–173. és 232–233. HAMVAS 23. 128., 147. és 197–199. Utaltunk már arra, hogy az indiai bölcséletben a személytelenség sokszor a hamvasi felfogás ellentéte, lényegében személyfelettséget jelent.

⁸⁶ A vonatkozó paradoxióális bibliai passzus így szól az antikrisztusi Fenevad kapcsán: „volt és nincs, noha van” (Jel 7,8). NESTLE–ALAND 2014. 773. Vö. HAMVAS 24. 16–17.

ránk, sem semmire. Mindenesetre Hamvas elkezdett hinni az „Én” efféle egyértelműen pozitív, értéktöbbletet hordozó „túllépéseiben”, amit Ferdinand Ebner, Franz Rosenzweig, Martin Buber, Szabó Lajos és Tábor Béla hatásai megerősítettek. Jakob Böhme – e Hamvaszt a kereszténység iránti elköteleződésre leginkább inspiráló szerző – alapján elköteleződött a gondolat mellett, hogy a te több mint az én, pontosabban, hogy egymást kölcsönösen feltételezik, és nincs elsőbbség közöttük, hasonlóan a husserli interszubjektivitás elvéhez. (Ehhez a gondolatmenethez Hamvas és a pneumatológia témájánál még visszatérünk.) Böhme szerint, Hamvas olvasatában, Isten a Teremtést megelőzően a természet centrumaként, „sötét tüzeként” volt önmagában, ám a Teremtéssel, a te, az ő stb. létrehozásával valami magasabb rendűt, egy feltétlen „többletet” valósított meg.⁸⁷ Böhme is, Hamvas is hangsúlyozták Isten áldozati szerepét,⁸⁸ ami teljesen tradicionális, úgy Isten, mint az ember áldozathozatala szempontjából, a Báránytól az áldozati állatok (*pasú*) szimbolizmusáig. De létezhetne a teremtett világ *önként* létrehozott áldozat nélkül? Isteni én nélkül az, hogy Isten – Puruša, Pangu stb. – másnak adja a létét? Hogy Isten énjén teljesen kívül esett a Teremtés és az áldozat, vagy esne a jelen pillanatban? Létezik az isteni éntől függetlenül létrehozott áldozat? A teremtett világ és a más Isten önmagától mentesen? A teremtés és az áldozat mindig az éntől független, keserves dolog volna? Vagy éppen könnyű, amelyből az én elillan és nem szabadon él tovább? Mindenesetre örök kérdés, hogy a pluralitás és az áldozati szerep révén mennyire ragadhatjuk meg Isten lényegét, végtelenségét, tulajdonságok felettiségét vagy Krisztus „emberi éntelenségét”. Annyi bizonyos, hogy nincs éntől *abszolúte független* te, ő, az, mi és más.

Kompetencia hiányában nem tudjuk részletesen vizsgálni a Böhme–Pasqually–Saint-Martin–Baader hatást a hamvasi életműben, egyszerűen azért, mert nem ismerjük a munkásságukat eléggé. Ám felelősségünk legteltesebb tudatában kijelentjük, hogy Isten, amennyiben teremt, amikor létrehozza a „más”, azt önmagán belül teszi. Nem hoz létre „abszolút más” (oly módon, hogy teljesen önmagán kívül teremtene vagy abszolúte altruista lenne). Ez „teológiai lehetetlenség” volna, és Isten abszolút méltósága érdekében ki kell mondani ezt. Az ellenkezőjét csupán az új teológiák próbálják meg elhíttetni. Nem lenne szabad az áldozathozatalra és a „másért” való létre redukálni Istent, mint olykor Hamvas,

⁸⁷ HAMVAS 10. 91–97. HAMVAS 22. 106–108. Ha e hivatkozások tartalmát összevetjük Böhme *Psychologia verájának* (*A lélekről szól negyven kérdés*) I. 13–26. passzusaiival (HAMVAS 22. 121–126.), láthatjuk, hogy Hamvas eltúlozta a Teremtésre és a nyitottságra vonatkozó tanításait, a többi személy és a közösség jelentőségét, ahhoz képest, ahogyan Böhme a „természet centrumáról” gondolkodott.

⁸⁸ HAMVAS 10. 89–97.

és sokkal hosszabb ideje a teológia teszi.⁸⁹ Akkor sem, ha az Atya „egyszülött Fiát adta” (Jn 3,16) a világnak, amit – nem mellesleg – Ő teremtett.

A legmagasabb szemléleti szinten Isten az egyetlen valóság, amit Hamvas Béla – Coventry Patmore-t idézve – sokszor hangsúlyozott. Ez azért van, mert mindig, minden körülmények közepette önmaga. Isten ipszeitása nélkül az egész Teremtés nemhogy lehetetlen vagy értelmetlen lenne, de nem is állna fenn. Istennek köszönhetjük a te, az ő, az ez vagy az, a mi, a ti, az ők és az azok vagy ezek létét, ám isteni önmagamság nélkül egyszerűen nem léteznének és mindenkor az isteni vagyokból következnek. Egészen furá, amit a teológia legalább Szent Anzelm óta tesz, hogy fokozatosan az áldozatra, ráadásul az „abszolút másért” hozott áldozatra fókuszál dogmatikailag. Isten – hogy nevét a szánkra hiába ne vegyük – semennyire nem kontemplálható egyedülvalóságának és önmagaságának belátásai nélkül.⁹⁰

Az *Újszövetség*ben az én a Fiúisten nézőpontja, a te pedig az Atyaistenre vonatkozik. Kettejük Szentlelke – felölelve és túllépve azon, ami az én és a te – római katolikus nézőpontból a Fiú fizikai testének elhagyása, majd feltámadása után küldetett el, nyilvánvalóvá téve az emberiség számára, hogy örök és nem teremtett. A „mi” ekképpen, bizonyos szempontból a Szentlélek és a Szentháromság valóságos egyléte. Mivel az ember Isten képmására teremtetett, Hamvasnak igaza volt abban, hogy dolgunk van nem csupán az énnel, hanem a te-vel az ő-vel és a többivel, a személy *minden* formájával. Az istenhasonlóság okán meg kell valósítanunk egy *személyes névmásokat* felölelő Ént és ontológiát. A megváltás, a feltámadás, a Vigasztaló is kapcsolatos ezzel. Túl a véges teremtmény vallásos-szellemi kötelezettségein, az említettek archetipikusan – ahogy Hamvas mondaná, normálisan – Istenen belül léteznek, egyedülvaló önmagaságában, mint személyes önviszonylatok. Szent Edith Stein is felismerte, hogy a nyelv alapstruktúrájában visszaköszönő ontológiai viszonylatok rokonságban állnak a Szentháromság benső életével, emberi viszonyokon túli személyes önviszonylataival.⁹¹ Nekünk is úgy kell kiviteleznünk az én–te–ő/az–mi–ti–ők/azok átéléseit, mint amelyek a szentháromsági személyviszonyokon és egységükön alapulnak.⁹²

⁸⁹ A római katolikus istentan szempontjából eléggé baljós folyamat, amit Jürgen Werbick dogmatörténeti szempontból nagy erudícióval 1992-ben leírt. Az Egyház döntően a Teremtésnek és a „más” alakzatainak alávetett Isten képét nyújtja legalább száz éve. Vö. WERBICK 2002. 550–574.

⁹⁰ HORVÁTH 2022. 350–351.

⁹¹ 1936-os *Endliches und ewiges Sein* (Véges és örök lét) című könyvében. Magyarul ezzel kapcsolatban lásd HAYA 2018. 40–44. Úgy tűnik, Hamvas nem ismerte Edith Stein munkásságát, de a szóban forgó kérdések tartalmilag hasonlóak.

⁹² Uo. 42.

Mindez szoros kapcsolatban áll a kereszténység olyan vallási specifikumaival, amilyen az istenképésre való teremtés, a lelkek pluralitásának adományozása, a személyek örökkévalósága (akkor is, ha a pokolban, a purgatóriumban vagy a mennyben tartózkodnak), a megismételhetetlen ősök, hősök és szentek kultusza vagy az újraeljövétel. Hamvas számára mindez a *szabadságot* is jelentette, túl a döntés szabadságán, valamint *Isten királyságát (országát)*, jelenvaló és eljövendő értelemben egyaránt.

„Ezért minden teremtmény egyszerre rész és egész. Rész, mert a teremtményhez viszonyítva tört, egész, mert él, vagyis személy, vagyis szabad, mint maga a teremtő, azáltal, hogy a lénye legmélyét is benne hagyta, vagyis szabadságot adott neki.”⁹³

„(...) egynek lenni a legnagyobb dolog, úgy is, hogy az ember maga is teljes Egy legyen, úgy is, hogy a többivel Egy legyen, és a világgal és Istennel is Egy legyen.”⁹⁴

Joggal szólunk istentanról Hamvas kapcsán, de tudható, hogy kerülte nemcsak a „tanokat”, hanem az „istenstréberséget” is,⁹⁵ „pisiszagú” Isten szóról írt,⁹⁶ és olyan emberekről, akiknek a „Takonykolosszus” az Isten.⁹⁷ Ezek durva megközelítéseknek tűnnek. Mentségére szolgál, hogy meggyőződése volt, kora áhítatos, lelkeségi irodalma nem képviseli, sőt jobbra lejárhatja a keresztény hagyományt. Tartotta magát a gondolathoz, hogy intelligensebb hangra és mélyebb megfontolásokra van szükség.⁹⁸ Nem szerette a „teologizmust” és a dogmatikát,⁹⁹ csupán néhány alapdogmához tartotta magát. Ez utóbbi hozzáállás biztosan hibás, már csak azért is, mert hatalmas szívénél és értelmi képességeinél fogva képes lett volna megértetni és megvilágítani számos dogmát, ami a saját életét, hitét és realizációját is mélyítette volna. Fenntartásai és valláskritikai attitűdje ellenére azonban az istenhit olyan magaslataira jutott, amit e visszatérő kijelentése fejez ki a legin-

⁹³ HAMVAS 24. 174.

⁹⁴ HAMVAS 25. 256.

⁹⁵ HAMVAS 23. 273.

⁹⁶ HAMVAS 17. 286.

⁹⁷ HAMVAS 5. 113–117. „Isten, akinek minden jelző, és maga a szó, »Isten« is kevés.” = HAMVAS 24. 190.

⁹⁸ Ezt az álláspontot többen képviselik. A Guénon után következő maiak közül most Andrei Pleșu jut eszünkbe. Lásd PLEȘU 2006. 8., 9. és 11. Valamint PLEȘU 2012. 8.

⁹⁹ HAMVAS 25. 88. Mindazonáltal tanulmányozta Schütz Antal és Karl Barth dogmatikáját (HAMVAS 23. 209.), valószínűleg másokét is.

kább: „ha ő [Isten] el is hagy, én nem hagyom el soha”.¹⁰⁰ Igazán ritka és mély értelmű elkötelezettség.¹⁰¹

Ami a teológia istentana és a hamvasi életmű további kapcsolódásait illeti, szólni kell még a kereszténységen kívüli világvallásokhoz, pontosabban azok isten- és abszolútumfelfogásához való viszonyáról. Az utóbbiakat illetően tettünk már néhány megjegyzést. Az előbbi tekintetében Hamvastól távol állt a prozelitizmus, a térítsünk mindenkit a kereszténységre elve (ami az egyetemességre való legitím törekvésen kívül Szent Máté *evangeliuma* utolsó fejezetének 19. sora betű szerinti értelmezésén alapul). A több mint negyven évvel Hamvas halála után formálódó összehasonlító teológia egészen hasonló elveket vall az övéihez, amennyiben a világvallásokat, a kinyilatkoztatásaikat és azok kommentárjainak egy részét ugyanazon Istenre irányulónak tekinti. Francis X. Clooney atya megfogalmazásának tartalma megfelel Hamvas Béla egykori istenorientációjának:

- „1. Isten azt akarja, hogy az összetett vallási egésznek tekintendő vallási hagyományok segítségével, törekeny emberi elgondolások és szavak, képek és cselekvésformák révén ismerjék meg, találkozzanak vele és ériék el az emberek.
2. Az, hogy Isten jelen van, akár teljesen jelen van valamely hagyományban, nem zárja ki, hogy más hagyományokban is jelen legyen; attól, hogy eltökélten elkötelezzük magunkat egyetlen hagyomány mellett, más hagyományok nyelvében, gondolkodásmódjában és tanításában is felismerhetjük Istent.
3. Isten a sajátunktól különböző hagyományban és hagyomány által is szólni tud hozzánk, akkor is, ha nem fogadjuk el, nem tudjuk elfogadni teljes egészében az adott hagyományt. Semmi sem kényszerít arra, hogy más hagyományok minden dimenzióját elfogadjuk, de a hitünk arra a feltételezésre sem kényszerít, hogy a mi ismereteink magasabb rendűek mások ismereteinél.
4. Az Istenhez fűződő viszony értelmi és érzelmi dimenziói kifejezhetőek szavakkal, a nyelv segítségével. Isten átfogóbb és mélyrehatóbb megismerése mindenképpen lehetővé válik számunkra saját hagyományunk tanulmányozása révén, de más hagyományok feltérképezése is hozzásegíthet.
5. Saját hagyományunk alapján nem lehet előre megmondani, hogy mit fogunk tanulni más hagyományoktól. Más hagyományok tanulmányozását semmivel nem lehet helyettesíteni, ahogyan a kísérleteken és kudarcon keresztül kibontakozó tanulási folyamatokat sem.”¹⁰²

¹⁰⁰ HAMVAS 25. 330. Továbbá uo. 359. és 360.

¹⁰¹ Isten a Teremtés kezdete óta örök érvényű szövetséget kötött az emberrel, így hát az Ő nézőpontjából is lehetetlen a végleges elhagyás.

¹⁰² CLOONEY 2019. 119.

Látni kell, hogy itt nem pusztán vallási toleranciáról vagy ökumenizmusról van szó. Hamvas esetében gyakorlatilag kizárható, hogy egy másik Istent, más Istent értett volna Alláh, az antikvitás főistenei, az Egy, a Buddha, a *dao*, a *nirvāna*, a *mahāsūnyatā* és egyéb tradicionális célfogalmak alatt (legyenek azok személyesek vagy személytelenek). Túl az internacionalizmuson, globalizmuson, tolerancián és ökumenizmuson, számára nem eltérő istenek, más Isten elnevezései voltak. A különbségek tudata ellenére egyaránt Istenhez emelték őt. A legnagyobb tradíciók célfogalmainak tisztelete révén különféleképpen tudatosította Isten valóságát és a jelenlétét, és élte a különböző nevei alapján. Hamvas számára elképzelhetetlen volt, hogy az eredeti vallások és tradíciók nem ugyanazon Isten, meghatározott térre, időre és fajra szabott művei. Pozicionálisan (a kereszténységből), összességében (a többi világvallást felölelő módon) és integrálisan (a lényegyet illetően) is szinoptikusan látott. Együtt szemlélte a vallásokat-tradíciókat, amennyire lehetséges az örökkévalóság, magának Istennek nézőpontjából. Legmélyebb átéléseiben a tradíciók pluralitása az Istennel való egység tudatából, az „egyetlen azonosságból” fakadt, melynek témájára mindjárt rátérünk.

(*Krisztológia és Hamvas*) Ahogy a tudáshoz hozzátartozik a hit, amiről némi szó esett, hasonlóképpen a devóció – az áhitat, az imádat, a szolgálat, a leborulások, az önátadás, az érzés. De nem szabadna devócióra redukálni a szellemi utat, a tradíciókat és a vallásokat. Mint László András tanította, a valódi intuíció mindig értés és érzés együtt. Ő az *érzést* szigorúan megkülönböztette az *érzelemtől*, különösen az emocionalitástól, mely utóbbit befolyásoltsággént és automatizmusként értelmezi. A *devotio*, kapcsolódva a tudáshoz és a hithez, elvileg nem azonos az utóbbiakkal, de érintkezik a tiszta érzéstől eltérő érzelmekkel. Nedves út vagy módszer, amelynek meg kell lennie, kiegészítve az intellektualitás száraz útját, kiegyenlítve annak másfajta veszélyeit, ám nem lehetséges erre korlátozni az utat. Különféle fajtái, karakterisztikumai vannak: létezik római devóció, hindú, buddhista, kínai vagy muszlim, és mind eltérnek egymástól, ahogyan a keresztény devóció sajátosságaitól. Idáig a dolgok világosak, de csak addig, amíg a vallás (és olykor – ma már – a tradicionalitás) akarva-akaratlanul nem azonosul az emocionalitással, ilyen vagy olyan érzelmekkel. A vallási *devotio*, mint az aktív hit, normálisan a tudás, az intellektuális és spirituális intuíció párja, komplementere, nem pedig csak az érzelmek, érzületek világa, melyek nem képviselnek tiszta és élő (át)érzést. Le kell tudni borulni, meg kell tudni bánni dolgokat, meg kell tudni alázkodni is adott esetben, ám a leborulás, a bűnbánat vagy az alázat nem vezet a végső célig. A vallás birodalmát a devocionalitással azonosítani, a szívet megfosztani az értelemtől, bűnös dolog, mert a teljes spirituális útból merő szentimentalizmust, érzelgősséget csinál, ilyesmivel próbálja pótolni. Olyan dolog, amely

ellen a hamvasi életmű is küzdött, és amely korunk keresztény artikulációit sajnos meghatározza, mintegy fellegként borítja.¹⁰³

A korábban felhozott pozitív példák (Weissmahr, Clooney, Pleșu) dacára Hamvas Béla azért többször átcsúszott a vallási *devotió*ból az emocionalitásba. Néhány korábbi idézettel együtt érdemes azonban az ilyen szöveghelyeit is komolyan venni. Többször jelezte, hogy látta az Úr Jézust álmában, de nem ilyen részekre gondolunk.¹⁰⁴ Olykor szentimentális vallási mondatokat írt, ám ezeknek is van magasabb logikája, értelme.

„Gyermek volt [Jézus]. Érzékeny és törekeny, ártatlan és egyszerű. Gyengéd volt. Olyan gyengéd (...), hogy ahányszor csak arra gondolok (...), megrendülök, szemembe könnyek gyűlnek. Azóta szeretem őt. Azóta szeretem őt mindenek felett és határtalanul és szenvedélyesen, és reszketve szeretem, és azóta értem, hogy a gyengédség az ő legnagyobb ereje. Ez a szelídség. Ez az alázat. A finomság, a tapintat, az előzékenység, az udvariasság, a báj, a türelem, a diszkréció.

Azért megfoghatatlan, mert ilyen egyszerű. Azért olyan erős, mert olyan gyenge. Azért mindenható, mert alázatos. Azért határtalan, mert olyan törekeny. Az ő félelmetes hatalma azért mennydörög, mert ő a leg-halkabb.

Erről ismerem fel az embert, aki az ő legfőbb tulajdonsága. Nem az elkápráztató tehetség, nem a nagyság, a hatalom, a siker, a bámultraméltó arányok, a hős, a szépség. Nem. A diszkréció, a bizalom, az alázat, az ártatlanság, az udvariasság, a gyengédség, a leg-halkabb hang. Igen, a gyengédség.”¹⁰⁵

Ezeket az 1948-ban írt sorokat 1960-ban némileg bővebben kifejtette a *Scientia Sacra II.* második fejezetében a judaizmus *hesed*-je kapcsán.¹⁰⁶ Egy radikális (vagy éppen átlagos) tradicionalista könnyen heteroteisztikus és – Hamvas kifejezésével élve – mászolygó passzusoknak veheti mindezt, pedig amiről szó van, lényegében Isten neveinek, bizonyos „tulajdonságainak” megtalálása. Az isten-

¹⁰³ A sugárzó szív és a lángoló szív szimbólumai kapcsán René Guénon röviden áttekintette a vallási szentimentalizmusba való átmenet szellemtörténeti folyamatát. GUÉNON 2023. 411–414. Mindazonáltal, jegyezzük meg, hogy az úgynevezett lelkiségi irodalmat is lehet intellektuálisan asszimilálni, ha „stiláris okokból” többnyire nem is könnyű.

¹⁰⁴ HAMVAS 17. 150. és 324. HAMVAS 25. 166.

¹⁰⁵ HAMVAS 17. 324–325.

¹⁰⁶ HAMVAS 10. 102–103.

név, amin keresztül kapcsolatba lépünk Istennel, itt a Gyermek, az Egyszerű és az Ember. Ha olyan kifejezéseket nézünk, mint a tapintat, az indiszkrétció hiánya, a gyengédség, e megfogalmazások morálisnak és szentimentálisnak tűnnek. Efféle értékítélet azonban a szövegrész felületes olvasását és értését jelenti, mivel metafizikai minőségeket is tartalmaz, melyek a Fiú-Istenre vonatkoznak, aki érinti és megérinti az emberi világot, de „gyengédsége” miatt nem zuhan abba. Nem tudunk részletesebben szólni a Bárány misztériumáról, mert túlságosan messzire vezetne témánktól, annyit azonban megjegyzünk, hogy nem csak egy pásztor gondoskodására bízott állatról van szó, hanem a báránnyal azonosuló Oltalmazóról (*agnus Dei*). Nem csupán *paśú*król (megbilincsel, áldozati állat), hanem urukról (*pati*). Śiva-Paśupati olykor Indiában is magára vette az oltalmazóra bízott állatok megbilincseli sajátosságait, ahogy a *pāśupata* tradíció bizonyos vallásgyakorlatainak esetében ez – Nietzsche bánatára – jól látható. Śiva-Paśupati ugyanekkor nem azonosítható pusztán az áldozat szerepével. Az Úr Jézus Krisztus teljesen ember és teljesen Isten. E kettő egységéből fakad a „diszkrétció”, a „tapintat”, a „gyengédség”. A doketizmus – Krisztus látszólagos emberségének, testiségének tana – metafizikai szempontból vonzó lehet, de legkésőbb 451 óta azért tekinti az Egyház eretneknek, mert kizárja a lehetőséget, hogy a teljes embervolt, sőt még a Pokol ellenére is lehetséges a teljes Istenvolt. Az ember iránti gyengédség, diszkrétció és tapintat pontosan ebből következően, nem pedig erkölcsi, szentimentális vagy írói szempontból fontos.

Az isteni tulajdonságok és istennevek megtalálásánál – amelyek a katafatikus kontempláció útjain és az isteni természet *hypostasis*ain keresztül magához az Istenséghez vezethetnek bennünket – fontosabb Hamvasnál, hogy az Istennel való egység és azonosság tanítójaként fogta fel Jézus Krisztust, aki azért jött a világra, hogy ezt az egységet és azonosságot tanítsa az emberi nemnek. Az Isten képére és hasonlatosságára teremtettséget az „egyetlen azonosságig” menően hangsúlyozta, nemcsak a *Scientia Sacra I*-ben, hanem élete vége felé is.

„Jézus Istent és önmagát azonosította. (...) Amikor Jézus önmagát Istennel azonosította, az azonosságot nem saját maga számára foglalta le. (...) A vallásból nézve rettenet, ha valaki magát Istennel azonosítja, mert a vallás ezt a kijelentést úgy értelmezi, hogy az ember egynek tartja magát a lét hierarchiájának legmagasabb fokán álló lénnel. A hagyomány [azonban] a lélek valóságának természetét keresi, és tudomást szerez arról, hogy Isten valósága és a lélek valósága azonos. Ez a világban levő egyetlen azonosság.”

„Az egyetlen azonosság kvintesszenciális megfogalmazása: *aham Brahma aszmi* (én Brahma vagyok), vagyis a létezésben az istenséggel azonos vagyok.

Ami a vallásból nézve káromlás, mert az ember magát Istennel azonosnak mondja, metafizikailag azonban egzakt és kézzelfogható igazság.”

„A hagyomány azt mondja, hogy Isten és ember viszonya fedetlen. Az ember Istent felismeri Istenben és önmagában, mint azt, aki az egyetlen biztos és abszolút és igaz és valódi. Ebben a viszonyban semmi homálynak, vagy árnyéknak nem szabad lenni. Ezt az abszolút tudást nem szabad megzavarni hódolat, alázat, szolgálat, áhítat, tisztelet, félelem, de még szeretet sem. Mindez az azonosságot nem előzi meg, hanem az azonosságból következik. Az azonosság csak akkor igaz, ha tiszta, egyenes és nyílt. Mint ahogy a világban minden »van« kétséges, és az egyetlen biztos az, hogy »vagyok«, az ember egyetlen »vagyok«-ban bizonyos, és ez az istenazonosság.”¹⁰⁷

A viszonylag nagyszámú ilyen szöveghely Hamvas „krisztológiájának” lényegét mutatja.

Van azonban néhány probléma itt, melyekről akkor sem megkerülhető, hogy szóljunk, ha a tiszteletlenség benyomását keltjük, hiszen nem csupán Hamvas életművéhez tartoznak, hanem a keresztény hagyomány lényegét érintik. Onnantól fogva, hogy Hamvas számára Jézus Krisztus elsősorban az Istennel való egység és azonosság tanítója (ami kétségtelenül igaz), elkerüli a mély értelmű „teljesen ember és teljesen Isten” dogma Isten-részét, és túlságosan történelmi létezőként mutatja az Úr Krisztust, aki egy istállóban születettsége ellenére Isten; aki megtestesülése mellett megőrzi Isten-voltát; aki minden „elküldés” és poklokig menő alászállás, valamint a történések és látszólagos tökéletesedése, fejlődése¹⁰⁸ mellett *eleve Isten*; aki testi és egzisztenciális megpróbáltatásai dacára makulátlan Fiú-Isten. Szóvá kell tenni mindezt, mert a legmélyebb keresztény üzenetnél, örömhírnél járunk, amelynek konzekvenciái beláthatatlanok. Elképesztően fontosak dogmatikailag, teológiai és ezoterikusan is, hiszen a Krisztus-misztériumot érintik, a nagy misztériumot.¹⁰⁹ Nemcsak az ember-Krisztust, hanem

¹⁰⁷ HAMVAS 10. 78–79., 297. és 85.

¹⁰⁸ Köszönjük Alácsi Ervin Jánosnak, hogy baráti beszélgetéseink során rámutatott e fejlődés látszólagosságára, amely felülírja a tiszteletre méltó Barsi Balázs atya bizonyos, „krisztusi tökéletesedéssel” kapcsolatos interpretációit is. Jézus Krisztus az Atya egyszülött Fia, maga a makulátlan Fiú-Isten, fogantatása első pillanatától kezdve a boldogító színelátást élvezi. Ennek tudata az elsődleges. Minden spirituális fejlődés csupán az emberi részhez tartozhat.

¹⁰⁹ René Guénon a kis misztériumok és a nagy misztériumok megkülönböztetést az eleusisi misztériumokból vette, de az antikvitás későbbi, általánosabb értelmű szóhasználatához hasonlóan transzponálta. Vagyis nem az eleusisi jelentést kell érteni alattuk.

a Fiú-Istent, a *logos*-Krisztust, és a kettő egységét.¹¹⁰ Hamvas nem, vagy nem nagyon hangsúlyozta az utóbbit, viszont hajlott arra, hogy a szenvedő és dicsőséges Krisztusból inkább az előbbit, az emberi részt vegye tekintetbe.¹¹¹ Ezzel nem azt mondjuk, hogy ne tudott volna Jézus Krisztus Istenségéről és nem fogadta volna el azt,¹¹² csupán azt vetjük fel, hogy a hangsúly talán túlságosan az emberi voltára esett nála.

Kétségkívül a kereszténység szempontjából is hiányzott Hamvas számára egy „megbízható szellemi iskola”, amelyet keresztény tekintetben később például olyan legújabb kori tradicionális szerzők alkottak, mint Jean Hani, Jean Borella vagy Wolfgang Smith. Mivel nem volt elérhető számára ilyen,¹¹³ hiba volt kerülnie az egyházi dogmatikát és teológiát, inspiratív történeti kibontakozásuk áttekintésével együtt, azokon a keresztény szerzőkön kívül, akiket megismert. Rudolf Kassner arra jutott, hogy megállapította, Jézus Krisztus „nem avatar, hanem úgy, ahogy mondják: Isten és ember egyben.”¹¹⁴ Minden hindú kikérné magának, hogy Isten (ebben az esetben Vişnu) utóbbi nagy emberi alászállásait (*mahā-avatāra*) ne tekintenek „egyszerre embernek és Istennek”. A különbség többek között abban áll, hogy Jézus Krisztus egyedüli, egyetlen isteni alászállás, nem egy *avatāra*-láncolat tagja, s nem is csupán megtestesülés. Jean Borella volt, aki részletesebben kifejtette – ha ind-hindú vonatkozásban nem is kielégítően –, hogy Krisztus nem egyszerűen isteni inkarnáció vagy alászállás, hanem a Szentháromság-Egyisten második személye. A Fiú-Isten, aki az emberré válás, a Megtestesülés után és során is megőrizte Istenségét, ami nem isteni tulajdonságok, mint inkább, mindennemű doketista eretnecség nélkül az isteni természet és *hypostasis*ának dolga, szigorúan a Szenthárom-Egyistenen belül maradva.¹¹⁵ Mennyire mélyértelmű mindez! Aki igazán végiggondolja, majd elfogadja és hiszi, megkapja e doktrína konzekvenciáit, és előkészíti magát arra, hogy effektíven tudja, amit ezzel kapcsolatban tudni és tenni lehet.

A hamvasi „krisztológiához” sorolható még a normalitás és az alapállás fogalma. Nála mindkettő az ember Istennel való egységének tudatára utal (amire Jé-

¹¹⁰ Vö. BORELLA 2018. 456.

¹¹¹ „Még nem tudtam, hogy a szenvedő Jézus és a ragyogó Jézus egy.” = HAMVAS 17. 151. Ám közvetlenül ennek utána így folytatja: „Csak az ragyoghat, aki szenved.” A római katolikus egyházi év kultusza során Krisztus e két eltérő aspektusának ünnepe szorosán egymás után következik. Mint köztudott, mindenszentek a dicsőséges Egyház, halottak napja a szenvedő Egyház ünnepnapja. A kettő egységével kapcsolatos Hamvas „*Ars Magna*” elmélete, ahogy itt megfogalmazza: HAMVAS 17. 344.

¹¹² Jézus Krisztus Isten-voltával kapcsolatban lásd például HAMVAS 10. 102., 157. és 300.

¹¹³ Ezt a Dieu Vivant-körrel való kapcsolata sem biztosíthatta. Vö. HAMVAS 25. 133. és 136.

¹¹⁴ KASSNER 1993. 29.

¹¹⁵ BORELLA 2018. 454. A teljes kontextus: 451–458.

zus Krisztus hívott, megváltva bennünket). A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Egyrészt a normalitás fogalom túlságosan szerteágazó, ennél fogva sokszor eltérő attól, hogy az említett egységre mutasson. Az *Unicornis* az alcímében foglalt „normális filozófia summázata” ellenére sem mindig az „egyetlen azonosságról” szól, sőt, ritkán beszél arról. Nem kell mindig tematikussá tenni a lényegét, hiszen alapvetően nem tematikus, ám jelen esetben sokszor érzelmivé tételről van szó (ami az Egyszarvú szimbolikája, tiszta lényegre irányulása kapcsán is félrevezető). Hasonló a helyzet az alapállás ideájával. Hamvas e fogalmat eredetileg René Guénontól vette,¹¹⁶ aki – amennyire egyáltalán lehetséges – pontosan meghatározta és megfelelő szimbólumokkal körülírta az *état primordialt*. Röviden szólva ama létállapot ez, amelyben az ember az Isten képére és hasonlatosságára való teremtettség tudatában és szerint él. Hamvas írásaiban, a *Scientia Sacra I.* után, primordiális állapot fogalmának későbbi megjelenéseikor, közrejátszik azonban Szabó Lajos „alapállás” felfogása, mely a normalitás fogalmához hasonlóan, mondhatni, hogy túlságosan gondolati, filozófiai, spekulatív, pszichológiai, erkölcsi és közösségi. Guénon a primordiális állapotot még ilyen világossággal interpretálta, mint a kis misztériumok legmagasabbikát:

„a középpont az ember normális »helye«, ez annyit jelent, hogy a »valódi ember« magával ezzel a középponttal azonos. Ebben az állapotban az Ég és a Föld egysége kizárólag benne van, és egyedül rajta keresztül valósul meg, és ezért minden, ami ebben az állapotban megnyilvánul, teljesen belőle ered és teljesen tőle függ, és minden csupán saját lehetőségeinek külső és részleges kivetüléseként létezik.”¹¹⁷

¹¹⁶ Mellékesen megjegyezzük, szinte soha nem tudható pontosan, hogy Hamvas mennyire ismerte az általa olvasott, hivatkozott, recenzált, sőt fordított szerzőket (abban az esetben sem, ha a megtisztelő mester címet adományozta nekik). Annyira önállóan gondolkodott és írt, hogy nem látszanak mindig az erőfeszítések, amiket megismerésük érdekében tett. Nem maradt mesteri gondolati körein, kontextusain és követésén belül sem. – Fennmaradt egy, a halála előtti évre datált Hamvas-levél, amelyben még mindig Guénon könyveit kérte. HAMVAS 25. 427. Az ismeretlen címzett valószínűleg Paul Chacornac, Guénon régi kiadója, mivel a levélben az áll, örömmel olvastam „az Ön könyvét R. Guénonról”. Ez az 1958-ban megjelent *La vie simple de René Guénon* (René Guénon egyszerű élete) lehetett. Chacornac azonban 1964-ben meghalt. Ezt Hamvas vagy nem tudta, vagy rossz a levél utólagos dátumozása. Az is meglehet, hogy egyszerűen a kiadónak, az Éditions traditionnelles-nek ment a levél. A lényeg az, hogy élete végéig foglalkoztatta Guénon, mégsem tudjuk, hogy mennyire behatóan ismerte a műveit.

¹¹⁷ GUÉNON 2007. 90. A taoizmus „valódi emberének” a megkülönböztetése a „transzcendens embertől” (uo. 113–117.), hasonlóan az eleusisi „kis misztériumokhoz” és „nagy misztériumokhoz”, erősen tipizáló jellegű. A valódi vagy igaz ember (*zhrenren*) nem minden taoista forrásban különül el a transzcendens vagy tökéletes embertől (*shenren*), nem mindig állítják párba vele,

Ez láthatóan nem Szabó „alapállása”, hanem jóval tisztábban az elsődleges és őseredeti ember benső állapotának közelítő leírása. A primordiális állapot mitikus-bibliai vonatkozásban megfelel a paradicsomi ember, Ádám létállapotának (Évával együtt, vagy előtte), amikor még tudatában volt az Isten képére és hasonlatosságára való teremtettségének, s ez fontosabb volt számára, mint a megkülönböztetés, a Jó és a Rossz tudás fájának gyümölcse. A primordiális állapot ma annak az aktusnak a következménye, hogy az ember belép saját lényének centrumába, az „egyetlen pontba, ahol lehetséges az érintkezés a magasabb állapotokkal”, tehát saját lényegünkbe lépés, halhatatlan lelkünkkel-szemléletünkkel való azonosulás és arra való centrálás. Guénon szerint ez a kis misztériumok csúcsa, a „Földi Paradicsom”, amely után a nagy misztériumok átélései következhetnek, mitikusan-szimbolikusan szólva az „Égi Paradicsom”.¹¹⁸

Gyorsan szögezzük le, hogy amikor a kis misztériumok legmagasabbikáról van szó, ez nem jár együtt az alatta elhelyezkedő kisebb misztériumok lebecsülésével, így nem jelenti mindannak alulértékelését, amiről idilli írásaiban Hamvas írt, a virágoktól, a fákon át, a madarakon keresztül a zenéig, és sok minden más, a kisebb misztériumok körébe tartozó dologról. Mindegyikük hozzájárul az „evilág” átalakításához, bensővé tételéhez. A kis misztériumokhoz kapcsolódó tudatos tapasztalatok, átélések hozzásegíthetnek ahhoz, hogy az ember misztériumok közepette éljen és azok lényegét keresse. Így jutunk a kisebb misztériumok csúcsáig, az *état primordialig*, az alapállásig, a normalitásig. Ebben valamennyi kis misztérium lehetősége, a rájuk vonatkozó készséggel együtt benne foglaltatik, és megvan a habitus is, hogy az adott létező a középpontjához vezető utat tovább vigye a nagy misztériumokig.

Biblikusan szólva a „Földi Paradicsom” az első Ádám állapota. A nagy misztériumok körébe tartozó „Égi Paradicsom” a kabbala szerint *’ādām qadmoné*,¹¹⁹ keresztény kifejezéssel a „második Ádámé”. A korábban és később létező „Egyetemes Ember” keresztény nézőpontból a *logos*-Krisztus. Felölel minden kis és nagy misztériumot úgy, hogy nemcsak lefelé törekszik, hanem a maga Fiú-Istenségében megmarad. A nagy misztériumok ezen kívül olyan emberfeletti valóságokhoz kapcsolódnak, mint az abszolút halhatatlanság, a végtelenség vagy a teljes

sőt, olykor az utóbbinál is többet jelent. Köszönjük Prutkay Csabának, hogy egyik levelében (2021. augusztus 1.) megerősítette meglátásunkat. – Mindazonáltal Guénon „rendszere”, tipizáló klasszifikációja mindkét esetben hasznos, koherens és követhető, túl a történeti és szentirati eltéréseken.

¹¹⁸ GUÉNON 2002. 255. GUÉNON 2012. 77–85. (Azért hivatkozunk ilyen sokat Guénonra, mert Hamvas többször a mesterének nevezte.)

¹¹⁹ Az utóbbi megfelelője a szúfizmusban, számos eltérés ellenére: *al-insān al-kāmil*.

megszabadulás. Római katolikus értelemben a Szentháromsághoz, Isten „benső életéhez”, a három isteni, tulajdonságok feletti Személyhez, az Atyához, a Fiúhoz és a Szent Szellem/Szentlélekhez, viszonylatok feletti „viszonyukhoz”, mivel mindhárom egylényegű, nem különböző, hanem egyazon Isten.

Hamvas azt mondja, hogy az *état primordial* „az emberi lét legelső helyzete és minden későbbi bázisa”,¹²⁰ de hallgat a „minden későbbiről”. Guénon sem sokat mond az utóbbiakról. Ez a misztériumok kimondhatatlan és kifejezhetetlen természetével kapcsolatos.

Hamvas az alapállásban fixálja a *status absolutust*, az ember számára elérhető legmagasabb állapotot (amit nyilvánvalóan nem becsülhetünk alá, mint „Földi Paradicsomból” kizuhant emberek). A Hagymány közvetítette valóságban az „ember számára elérhető abszolútumon” túl azonban az „abszolút abszolútum” lehetősége is fennáll. Semmilyen normális dolog nem indokolja e lehetőség tagadását. Hamvas, mint keresztény, eleget tesz ember és Isten határozott megkülönböztetésének, ami általános tradicionális kíváncsalom, a kereszténység esetében pedig különösképpen az, de korlátozza az ember spirituális lehetőségeit. A *status absolutust* a primordiális állapotra szűkíti.¹²¹

Az *état primordial*ban tartózkodó ember a „Földi Paradicsom” bűnbeesés előtti embere. Ha az Írás keveset is mond erről, szoros összeköttetésben áll az an-

¹²⁰ HAMVAS 10. 21.

¹²¹ Az „abszolút státusz” főbb szöveghelyei: HAMVAS 22. 432–433. HAMVAS 14. (2018) 137–138. HAMVAS 10. 21., 33–34., 40., 59. és 132–133. HAMVAS 3. (1992) 123., 131., 161. és 454–455. HAMVAS 24. 172. – Olykor felmerült bennünk, hogy az „ember számára megvalósítható *status absolutus*” (LÁSZLÓ 1997. 206–207) gondolatában Hamvasnál nem az „ember számára” rész, hanem a „megvalósítható” volt a hangsúlyos. Végül elvetettük ezt, mivel *úgy tűnik*, szerinte voltak az ember számára elérhetetlen állapotok. – Csak hát, az a komoly vallásbölcseleti-vallástörténeti téma is felmerül itt, hogy ilyesmit nem csupán „hitetlenek” vagy „agnosztikusok” mondtak, hanem olyan szentek is, akik embervoltukon túl, az emberi mivolti tudatában állítottak hasonlókat. Ezzel kapcsolatban szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy olyan dolgok, mint például Isten elérhetetlensége vagy felfoghatatlansága, nem mindenkinél ugyanazt jelenti a keresztény hagyományban. Ember és Isten különbözősége minden keresztény számára szigorú dogma. Ezt leszámítva – pontosabban e mellett – az elérhetetlenség vagy a felfoghatatlanság azonban nem mindenkinél abszolút és minden tekintetbeni elérhetetlenség vagy felfoghatatlanság. A megismerhetetlenség olykor határozottan az elme és a pusztán emberi erőfeszítések általi megismerhetetlenséget jelenti, nem modern agnoszticizmust. A legkiválóbb keresztény szerzőknél empirikus megismerhetetlenség, mentális felfoghatatlanság, végül pedig a mindennemű élénk-állás-nélküliség „felhője”, „homálya”, sőt „sötétsége” fordul elő, szerepel, amelyben vagy mögötte azonban – bizonyosan – ott az Istenség. Az ember és Isten közötti különbség szükségszerű igazság alulról nézve, az egyén számára, de nem ugyanígy igaz felülről nézve, Isten szempontjából és Őt kontemplálva sem (akiben vagy vannak különbségek, vagy nincsenek).

gyali állapotokon túli „Égi Paradicsommal”: a földi Ádám *’ādām qadmōn*nal, az Egyetemes Emberrel, katolikus szempontból az Isten benső, szentháromsági életével. Így a *status absolutus* túlnyúlik azon, amit Hamvas látott vagy írt.¹²² Az édeni embernek és magának Istennek a túlzott szétválasztása a bűnbeesés aktusának következménye. Nem a kettősség normális megkülönböztetése, amely mindig a nondualizmus jegyében áll. Az idők során az Egyház tompította az ember átistenülésének lehetőségét,¹²³ de ma sem tagadhatja teljesen, hiszen magának Istennek a hatalmát kisebbítené vele.

Hamvas krisztológiai vonatkozású gondolatai és szöveghelyei közé tartozik még, amikor azt írja: „Mindenkori Krisztus kortársa.”¹²⁴ Megint egy egyszerű mondat, ám úgy érti, Krisztus mindenkinek társává válhat, mindennapjainak részévé, *aki* a saját istengyermekségét, istenfiúságát valóban keresi, megtalálja és elfogadja, majd az Atyával és a Szentlélekkel való kapcsolat révén tudja. Mindenki esetében így van, *aki* az életet, beleértve a testi létét, krisztusi tudatossággal vállalja, aki a kozmosz keresztjére feszül és saját személyes léte középpontjának, lényegének, princípiumának az Úr Krisztust tekinti.

Az ilyen embernek a megváltással is dolga van. Ez a következő pont. Hamvas keresztényként körültekintő, ezt írja egy gyakran idézett szöveghelyen:

„Gyermekkoromban azt hittem, hogy megváltó vagyok. Ez volt az első nevem. Hároméves sem lehettem. Elég nehéz helyzetben voltam. Tudtam, hogy Jézus a világot megváltotta, és így a művet már elvégezték. Azt a háttérrel komplex és komoly valóságérzékkel, amellyel hároméves koromban gondolkoztam, később csak ritkán értem el. Tudtam, hogy semmit sem tehetek, aminek létfontossága ne lenne. Jézustól bizonyos tekintetben rossznéven vettem, hogy a művet elvégezte. De jóhiszemű voltam. Nem voltam reá féltékeny. Nem irigyeltem, már csak azért sem, mert beláttam, a művet jól végezte el, ki tudja, talán jobban, mint én végeztem volna.”¹²⁵

¹²² Guénon a középponti állapotot úgy interpretálta, mint ami összeköttetést jelent az abszolút pólussal is. Nem állította szembe a szoláris centralitást a tengellyel vagy a polaritással, ahogy a mikrokozmosz fontosságát sem a makrokozmoszéval.

¹²³ Hogy az Isten és a lélek azonosságára vonatkozó szöveghelyeket „kigyomlázták” (HAMVAS 10. 77.) a *Bibliából*, egy fikció. Miként az is, hogy a kiterjedt apokrif irodalomban jóval nagyobb számban lennének ilyenek. Az *egő cími* (én vagyok) mondatok össztradicionális fontosságúak, beleértve a *Szentírást*.

¹²⁴ HAMVAS 24. 333.

¹²⁵ HAMVAS 17. 136.

Többről van szó a Hamvasra jellemző szellemességnél, mert ennek az 1947-es írásnak a következő lapjain megfogalmazott attitűd, „fölmegyek a mennybe, és az egész világot magammal húzom”,¹²⁶ élete végéig megmaradt. Szinte szó szerint visszatér privát levelekben és más szöveghelyeken.¹²⁷ Hamvas Béla nagyon komolyan vette az *imitatio Christi*, népszerűen szólva „Krisztus követését”.

(*Pneumatológia és Hamvas*) A teológia pneumatológiai részének alapproblémája – amit a legjobb dogmatikai kézikönyvek is elismernek – az ember lelkének és a Szentlélek egymáshoz való viszonyának tisztázatlansága. Az Egyház a lélek individuális vonatkozásai és ebből következő (emberi) pluralitása miatt, valamint a *pneuma* fogalom prekeresztény, ószövetségi és antikvitásbéli előzményei miatt úgy véli, nem mondhatja ki, hogy minden létező végső és voltaképpeni lelke az egyetlen Szentlélek-Isten. Ez a hívek sokaságát és a lélek sokféleségét illetően érthető, mégis minden lélekkel kapcsolatos későbbi probléma kútfeje. Az egyéni lelkek azonossága a Szentlélekkel valóban nem mondható ki minden további nélkül, már csupán a sok visszaélésre való tekintettel sem, amit az ember elkövethet, és amit a Szentlélek és a hozzákapcsolt kegyelem kapcsán a vallás története során elkövettek és el is követnek olyan irányzatok, mint például a pünkösdiek. Ezek esetében az Atya-Isten és a Fiú-Isten, a történeti Jézus Krisztust leszámítva csaknem teljesen mellőzött, de valójában a végső értelemben veendő Szent Szellem/Szentlélek-Isten is, mert sok mindent figyelmen kívül hagynak, ami az Úristennel, a transzcendens uralommal, nem pedig világi hatásaival és közbeavatkozással kapcsolatos. Sokaknál a Szentlélek minden mást kiszorít, és majdnem olyan amorf vagy túl komplex, mint a profán világi pszichológia lélekfogalma.

Perczel István 1989-es kritikájában a „szofiatikusokkal” és „pneumatikusokkal” rokonította Hamvast. Amennyiben az orosz vallásfilozófusokkal (Szolovjov, Bergyajev stb.) való hasonlóságokra gondolt, elvethetjük e meghatározás érvényét, mivel ők eleinte történetfilozófiai szempontból érdekelték, még ha az istenemberséggel kapcsolatos eszmefuttatásaik okán később eltérő módon is közeledett hozzájuk. A másik megoldás, hogy Perczel azokra a „pneumatikusokra” (*pneumatomachos*, makedóniánusok) gondolt, akiket az Egyház legkésőbb 381-ben eretneknek nyilvánított, mert teremtménynek tartották a lelket/szellemet.

¹²⁶ Uo. 137–138.

¹²⁷ HAMVAS 17. 94–96. „(...) arról, hogy a világot magammal húzom, nem mondok le. Ha feljutok, a világot magammal húzom, ez az *imitatio Christi*. Ebben a távlatban a halál nem túl jelentékeny.” = Uo. 155–156. Ide tartozik a *Heimholung der Welt*, a világ hazahozatalának ideája is. PALKOVICS 2020. 414. Valamint e hozzáállás: „Istennek lenni, hogy szeretni tudjak.” = HAMVAS 23. 276.

Ezzel az Egyház bölcsességéhez érkeztünk, amelynek kapcsán észrevehető, hogy kevesen látnak mélyértelmű tanítást az eretnekké nyilvánítások mögött. Ma már a hívek jelentős része „elszédül” attól, hogy az Egyház valaminek vagy valakinek az eretnekségét egykor kimondta, pedig sokszor magiszteriális bölcsességről volt szó, ahogy a jelen esetben. *Nem állítható, hogy a lélek teremtett* – amennyiben belegondolnánk ebbe, és jól megfontolnánk, megszabadító következményei nyilvánvalóvá válnának, ha eretnekké nyilvánítások árán is.

Hamvas nem nagyon próbálta tisztázni az egyéni lélek és a Szentlélek kapcsolatát, s nem is ragaszkodott a lélek kifejezéshez – amit Kelényi Béla állított. Egszerűen a saját lelkét, lényegét tartotta szem előtt.¹²⁸ Nem volt „pneumatikus” azért sem, mert „gyenge szónak” találta a szellemet/lelket:

„*Szellem!* – Micsoda szó! Lehet ehhez a szóhoz imádkozni? Érdemes más szót használni, mint amihez imádkozni lehet? Sőt kell?”¹²⁹

Valójában viszonylag kevés pneumatológiai helyet találunk nála. A pszichológiával kapcsolatos gondolatokon túl, a legfontosabbak a *rûab*-hal és az *androgynos*-szal foglalkoznak.¹³⁰ Távlabbról ide kapcsolható a *Meṭātrôn*, *Chanóch* (Énokh/Henoch) és *Sbet* (Sét/Szeth, aki nem összetévesztendő az egyiptomi Széth-tel) iránti profetikus érdeklődése.¹³¹ Szorosabban pneumatológiai vonatkozású még az életmű két gyakran visszatérő átfogó témája: a humánium–emberiség–közösség, valamint a kinyilatkoztatás–szó–írás. Első pillantásra nem nyilvánvaló, hogyan kapcsolódnak ezek a teológia pneumatológia részéhez; eltérőek a szokásos lelkiségi vagy spiritualitás felfogásoktól.

¹²⁸ „Éppen végső kérdéseinkben rendelkezünk biztos tudás fölött: Isten, lélek, szellem, létezés értelme, túlvilág, értékek, morál, üdv. E kérdésekről mindent tudunk, és mindnyájan ugyanazt tudjuk. (...) Sem a valóságban, sem a valóságról alkotott felfogásunkban egymástól nem térünk el, mindössze életünkért való aggodalomtól ösztönzött hazugságainkban.” = HAMVAS 14. (1998) 60–61. A saját lelkében mindenki hisz, legfeljebb másként határozza meg. „Nem a dzsívátma szerint élni immorális. Nem tudni azt, hogy az egysejtűtől az angyalokig minden dzsívátma. De ki tudta ezt úgy, hogy istenivé vált? Isten volt? Krisztus.” = HAMVAS 24. 115–116.

¹²⁹ HAMVAS 24. 298. „A görög *theosz pneumatikosz* [úgy hangzik, mint egy] lidércnyomás.” = HAMVAS 17. 285.

¹³⁰ HAMVAS 17. 34–35. *Rûab*-értelmezése: HAMVAS 10. 121–122. és 171–172. *Androgynos*-értelmezése: uo. 243–314. Lásd *Sophia*-felfogását is: HAMVAS 6. 286–288., 290–294. és 360. Valamint HAMVAS 10. 253.

¹³¹ A *Meṭātrôn*nal és *Chanóch*-kal kapcsolatban lásd HAMVAS 17. 11–39. *Sbet*tel kapcsolatban: HAMVAS 10. 45–49. És másutt is, visszatérően.

Először szögezzük le, hogy keresztény nézőpontból a pneumatológiának a szentháromságtanban kell gyökereznie, de legalábbis kapcsolódnia kell ahhoz. Szentháromságtani szempontból a Szent Szellem/Szentlélek valamiképpen, éspe- dig misztériózus módon az Atya és a Fiú istenszemélyének „továbbvitele”, amely akkor is létezik, fennáll, amikor a Fiú már nincs a saját fizikai testében. E folytató- lagosság, folytonosság okán származik – miközben nem teremtett – római kato- likus nézőpontból mindkét Istenszemélytől.¹³² Az Atya elküldi a Fiút, s miután a Fiú eltávozik a világból, mindkettejükből következően kiárad a Szentlélek, amely, bár korábban is létezett, mintegy folytatja, tovább viszi a Fiú megtestesülését. Eközben megtartja az Atyával és Fiúval való kontinuitását, szoros, isteni, lényegi és személyes összetartozását, nem pedig – mint modern nézetekben – jelentős mértékben független, objektív entitássá válik tőlük. Nem lehet teljesen egzakt módon írni ilyen nagyságrendekről, ám van egy láthatatlan, benső „struktúrája” még a nagy misztériumoknak is.

Hamvas Béla humánium–emberiség–közösség és kinyilatkoztatás–szó–írás megközelítései azért kapcsolatosak szentháromságtani tételekkel, mert ezekben ő az „Én” továbbvitelét, kiteljesedését, eredetfeletti eredetéhez való visszatérésének lehetőségeit látta.

Elsőként az emberiségről. „A száz könyv” és az *Anthologia Humana* kitette az irányjelzőket abban a tekintetben, hogy létezik az emberiség történetében egy formailag nagyon eltérő, de kitapintható szellemiség, egy legalább „ötezer éves bölcsesség”. „Isten az egész emberiség istene” – írta. Az emberiség azonban nem Isten, ahogy az ember sem. Az emberiség, ugyan nem teljesen, különbözik az embertől is. Hasonlóképpen tételeznünk kell, hogy az egyetemesség nem szűkít- hető a földi egyetemességre. Az emberiség, a humánium egésze stb. legfeljebb a pneumatikus univerzalitás horizontális része, egy kereszt vízszintes ága, melyen vertikálisan áthatol a függőleges tengely, a teljességet csakis a csúcspontján és a maga egészében felölelő univerzalitás, amely nem függvénye az emberiségnek, a vízszintes résznek, noha azt is magába öleli. Az ember antropocentrikus tradíci-

¹³² E ponton láthatóvá válik, hogy milyen mélységben éltek az emberek a dogmatika általuk ismert részét. Annyira mélyen, hogy a híres *Filioque*, a Szentlélek egyszerre az Atyától és a Fiútól való származásának hittétele – öröklétségének megvallása mellett – hozzájárult a nyugati–keleti egyházszakadáshoz (ha nem egyenesen a legfőbb oka volt annak). Egyetlen ma már „kukacoskodásnak” tűnő hittétel! – Hozzávehetjük ehhez a Római Egyház elutasítását az *energeiák* keleti tanításával kapcsolatban, ami azon a fő szemponton alapul, hogy lehetővé teszi a Szentháromság világban való közvetlen működését. Ez erősítette ugyan a Szentlélekkel kapcsolatos visszaéléseket, ám az eredeti szándék ama tudás átadása volt, hogy a Szentháromság a világban is működik, közvetlenül meg tapasztalható az ember számára, amennyiben a (nagy) misztériumok körében tartja.

onális megközelítések eseteiben (*ʿāḏām qaḏmōn, al-insān al-kāmil*, Egyetemes Ember) különbözik az emberiségtől, annak akár százezer éves kultúrájától is. Hamvas tudta ezt, mint sok minden mást, amit számonkérünk tőle. A *Mágia szutrájában* (kiejtés szerint helyesen: mágia szútra) írja:

„Az Összest nem szabad összetéveszteni a Mindennel.”¹³³

Csak hát, olykor nem annak megfelelően ír, amit tud. Vagy később jön rá dolgokra.

Hasonló a pneumatológiához kapcsolódó második pont, Hamvas kinyilatkoztatás–szó–írás kultusza. Ez adja szépirodalmi érdeklődése legfőbb okát. Hitt abban, és gyakorolta is, hogy az isteni Szó nem csak a szentírások síkján lehetséges. Az egész emberi írástörténetet ennek tudatában nézte (így született meg „A száz könyv”). Számára az irodalmi hagyományok azért nem mondtak ellent a nagybetűs, vallási–szellemi–metafizikai Hagyománynak, mert az isteni Szó nem csak a szentírások szintjén áll fenn, lehetséges. Nem olyasmiről van szó, amit a teológia „magánkinyilatkoztatásnak” nevez. Az írás olykor ilyen, ám több is lehet ennél a dogmatikailag inkább negatív kategóriánál. Elvetjük, hogy a „magánkinyilatkoztatásoknak” abszolút érvénye lenne. Bőven vannak negatív sugallatok, negatív benső szavak és negatív inspirációk is. E tényből viszont nem következik, hogy minden költői–írói ihlet ilyen lenne, hogy ne érhetne fel a magasabb inspirációkhoz, a Hagyományhoz, és ne lenne semmilyen köze a voltaképpen és elsősleges kinyilatkoztatásokhoz.

Hamvas kötődött az íráshoz. Ez felveti, bármennyire is átgondolta előre az írásait, hogy volt egy Jakob Lorber-i „automatikus írás” a munkáiban. Csodálatra méltó módon egy *sáktikus* – *dynamis*-szal és *energeiákkal* összefüggő – térben élt írás közben, sőt előtte, elképzelve és végiggondolva, amit írni fog. Ez tiszteletre, mi több, követésre méltó. E *sáktikus* módszernek (*sāktopāya*) azonban megvannak a maga korlátozó, nem feltétlenséget jelentő következményei, még tradicionális keretek között is. Esetében a gondolkozási-írási intenzitástól való függés, amit többször maga elismert.

Nem lehetséges részletesebben kifejteni a *sāktopāya* témáját itt, mert túlságosan messzire vezetne a tárgyunktól. Arra azonban érdemes kitérni, hogy a szellem/lélek egyik aspektusa, „Szó Úr”, egy idő után a „Más”, a „Kint”, az „Idegen” felé vezette Hamvast,¹³⁴ úgy vélve, hogy ezekben teljesedik ki.

¹³³ HAMVAS 6. 244.

¹³⁴ PALKOVICS 2015.

„Isteni Szó, Hatalom, te, aki szóltál és lett,
 aki mindig szóltál azóta s mindig lett
 a semmiből, ami még nem volt, valami,
 Szó Úr, – mióta szolgálok neked?
 Már nem tudom, csak azt, hogy eddig mindig
 azt hittem, az: én. Tehetség? Munka? Tudás?
 Akarat? Mindegy. De: én. És most először,
 most e pillanatban tudom, most
 tudom, hogy: nem. Te vagy s te voltál.”¹³⁵

Idővel dialógusok révén, a személyes te vagy az ő irányában látta az én kiteljesedéseinek és meghaladásának lehetőségét, ami a közösség, a „mi” fontosságának hangsúlyozásához is vezette. Palkovics Tibor *A világ hazahívása* utószavában értékes felismerésekkel járult e témakörhöz, megvilágítva Hamvas 1945 és 1950 közötti, hihetetlenül intenzív, politikai kompromisszumoktól sem mentes alkotói és életidőszakát. Felhívta a figyelmet a jelenkortudat és a korhoz való hűség fontosságára, amivel kapcsolatban nem nehéz belátni, hogy végül a Megtestesülés tiszteletének következménye, és eszkatológiai vonatkozásokkal bír.¹³⁶ Itt is fennáll azonban a probléma, amit már jeleztünk, hogy a nyitottság a te, az ő és a mi irányába nem jelent semmiféle garanciát arra, hogy bennük magasabb spirituális állapotot realizáljon az én, ahogyan az emberiségben való egészséges gondolkodás sem a valódi egyetemesség, a metafizikai értelemben vett Egész. Ugyanígy van a jelenkortudat és a korhoz való hűség tekintetében, amelyből – mint később Hamvas írta – „korszenvedély” lehet, minden különösebb, valódi szellemi áttörés nélkül.¹³⁷ Az Ebner–Rosenzweig–Buber(–Lévinas) szerzői sor esetében konkrétan megfigyelhető, hogy az idők előrehaladtával egyre kevésbé az én és a te egységéről van szó: az eredeti gondolat fokozódóan a „te”-be, a „más”-ba csúszik. Ebnernél az én és a te még „szellemi realitás”, s nem létezik „abszolút értelen te”.¹³⁸

„A »Te« a »megszólíthatóság« a másikban, s ez éppen úgy hozzátartozik a személyiség lényegéhez, mint az a lehetőség, hogy »önmagát« megnyilatkoztassa, amiben épp az »én« adatik meg.”¹³⁹

¹³⁵ HAMVAS 2015. 2.

¹³⁶ PALKOVICS 2022. 424–425., 428–429. és 432–434.

¹³⁷ „(...) egyszerre van az ember *túl*, és ugyanakkor *itt*.” = HAMVAS 24. 113.

¹³⁸ KUNSZT 1995. 74.

¹³⁹ Ferdinand Ebner 1922-es *Das Wort und die geistigen Realitäten. Pneumatologische Fragmente* (A szó és a szellemi realitások. Pneumatológiai fragmentumok) című könyvének 2. töredékét idézi és fordítja KUNSZT 1995. 74.

Később az egész kölcsönösségbe, majd altruizmusba, végül a másság felmagasztalásába megy át. Immár elhagyjuk a teológiai pneumatológia területét, amely eredetileg a szentháromságtan vetülete.

Hamvasnál a *Scientia Sacra II*-ben nem nagyon találjuk az imént említett folyamat sajátosságait. Böhme *inqualieren*jét, egymás kiegyenlítését, kölcsönös áthatását így értelmezi: „a közössel való egyesülésben abszolút egy énné lenni”.¹⁴⁰ Cusanus *Directio speculantis seu de non aliudj*át (Megfigyelési irányok, avagy A nem másról) olvassa, és azt vallja: semmi „nem más”.¹⁴¹ Nem azt mondja, hogy egyáltalán nincs más, vagy hogy nincs te, ő, mi, de azt sem, hogy ezek jelentősebbek lennének az énnél, hanem ezt: „nem más”; *egyik sem más*. E szellemi belátás és konkrét átélései tradicionális, keresztény neve: Isten királysága (országa), mely a „Földi Paradicsom” és az „Égi Paradicsom” élő együttese, egysége. Nem itt, vagy amott van, hanem „bennetek”. Az *entos* (Lk 17,21) újszülött „közöttetek” fordítása nyelvtanilag is pontatlanabb, mint a „bennetek”. Egyáltalán nem teológiai zabhegyezést végzünk, hanem tendenciáknál járunk, amelyek nem adnak okot derűre a vallás, a teológia és a metafizika jelenkori állapotait illetően.

(*Démonológia és Hamvas*) A *diabolos*ban, a megosztóban, vádlóban, rágalmozóban, röviden az ördögben vagy a *sātān*ban, az akadályozóban, ellenkezőben, ellenségben történő gondolkozás nem fő része a keresztény teológiának és dogmatikának. A kereszténység még *evangeliumi* forrásai előttről örökölte ezt a Közel-Keletről (Babylón, judaizmus), majd később a kissé távolabbi Keletről (Irán, zoroasztrianizmus, bogumilizmus). Ennek ellenére szervesült, sőt *elemi* része lett,¹⁴² amire a jóban és rosszban való gondolkozás, a liturgikus gyakorlat, majd a morálteológia is rásegített. Platón *daimón*jai nemcsak angyalokká, hanem gonosz szellemekké alakultak. Hamvas megértette a démonológia messzire vezető, nem pusztán realista vagy leíró alapértelmét. Érdeklődése a téma iránt, ahogy az a *Karneválból*, a *Szilveszterből* és más irodalmi műveiből látható, organikus része saját kereszténységének.¹⁴³ Habár esetében a démonológia nem teljesen antik és egyházi értelemben veendő, hasonlóképpen fontos. Ennek következményei Robert Burtonról szóló esszéjének, „A melankólia anatómiájának” (1940) bizonyos részei,¹⁴⁴ a *Henoch Apokalypsise* (1945), valamint a *Pert-em-Hru*, az „egyiptomi

¹⁴⁰ HAMVAS 10. 170.

¹⁴¹ Uo. 299–300. Vö. HAMVAS 14. (1998) 219–220.

¹⁴² Bővebben lásd HORVÁTH 2023B. 241–242. és 244–246.

¹⁴³ NYITRAI 2021. 61–68. KELEMEN 2023. 68.

¹⁴⁴ HAMVAS 32. 19–43. Külön: 29–30.

halottaskönyv” (1948) fordításai és bevezető tanulmányai.¹⁴⁵ Ezekből látható, hogy Hamvas lélek- vagy szellemfelfogása mennyire nem szimplifikáló, leegyszerűsítő. Tudott a lélek többféleségéről, miként az is világos, hogy a démonológia nem pusztán eufemizált pszichológiai vagy irodalmi érdeklődés nála. A démonok, sőt az ördög, a sátán és az Antikrisztus létezésének keresztény felvállalásáról van szó, abban az értelemben, hogy nézzünk szembe velük küzdő módon, miután tudatosan vállaljuk létezésük tényét, ahogyan saját egyéniségünk és sorsunk negatív, elhazudhatatlan adottságait.

Kissé furcsán hangzik, de a démonológia döntő tényezője volt a hamvasi váltságkutatásnak, krizeológiának is. Ugyanígy apokaliptikus világlátásának és eszkatológiai nézeteinek. Természetesen nem kimondottan antik vagy középkori démonológiáról¹⁴⁶ van szó, ám nem is csak átvitt irodalmi, pszichológiai, kereszténységen kívüli értelemről. Hamvas messzemenően tisztában volt a *persona*, a maszk, a szerep negatív értelmű, nem szakrális megvalósulási lehetőségeivel. Az *Ördögösökben*, a *Nebéz nem szatírát írni*ben, a *Karneválban*, a *Szilveszterben*, az *Ugyanis*ben és néhány további írásában a személy, a maszk, az egyéniség csökevény, lárva, korlát, paródia és ellenkép.

Hogyan úzzuk ki e démonokat? Szerinte úgy, hogy a saját módosulásaink-ként, elváltozásaink-ként ismerjük fel őket. Úgy, hogy olyan személlyé válunk, aki ismeri a „saját neveit” (Kemény Katalin), tulajdonságait és légióit. S pontosan ilyen a katolikus ördögűzési gyakorlat legfőbb pontja is: megtalálni, kimondatni a démon nevét, majd fölé helyezni az isteni Egység tudatát,¹⁴⁷ azt, amikor az ember a Legfelsőre irányul – imák, cselekvés és önintenzitás segítségével –, és aminek következtében nem lesz más. *Non aliud est*. Mindez teljesen *evangeliumi* is.

(*Egyház és Hamvas*) Palkovics Tibor és Várhegyi Miklós egyik jegyzetéből tudjuk, hogy Hamvas Béla 1931-től az 1950-es évekig az Evangélikus Egyház Közgyűlésének tisztségviselője volt.¹⁴⁸ Hogy ez konkrétan mit jelentett, mivel járt, nem ismeretes számunkra. Mindenesetre releváns, miként a *Naplók és jegyzetek I–II*-ben található néhány feljegyzés, melyek templomlátogatásairól tanúskod-

¹⁴⁵ HAMVAS 21. 9–74. és 77–192. És a *Tibeti misztériumok* (1943), amit Kelényi Béla részletesen megvizsgált. – Mellékesen megjegyezzük, hogy az egyiptomi *Pert-em-Hruban* a lélek különböző szintjeinek és állapotainak tételezésein kívül hasonló isteni magasztalásokat találunk, mint a *Rgvedában* és az egész *vedasámbitában*.

¹⁴⁶ Egy reprezentatív összegzése: MAGYAR 2003. Lásd még a *Preconia. Liturgikus szakfolyóirat* (Budapest) 2015/2. számát.

¹⁴⁷ HORVÁTH 2023B. 247.

¹⁴⁸ HAMVAS 33. 456. (Talán DARABOS 2002 is ír erről, de nem találjuk a vonatkozó részt.)

nak.¹⁴⁹ Hogy ezek evangélikus istentiszteletek vagy katolikus szentmisék voltak-e, szintén nem tudjuk. Szabó Mihály megőrizte az alábbiakat:

„Hamvas Béla minden vasárnap, legtöbbször a Tisza-töltésen, bement a tiszapalkonyai faluba, a tiszapalkonyai templomba, misére. Annak ellenére, hogy ő református [evangélikus] volt, de mégis a katolikus templomba ment, mert ott csak az volt. Én pedig a feleségemmel, meg néhány kollégámmal, mikor kivel, szintén elmentem és mikor felértünk a Tisza-töltésre, akkor megnéztük, hogy előttünk van-e Hamvas Béla, vagy mögöttünk. Ha előttünk volt gyorsítottuk lépteinket, ha mögöttünk, lassítottuk.”¹⁵⁰

Korábban Hamvas egyszerre volt a *Protestáns Szemle* (1927–1937) és a *Katolikus Szemle* (1935–1940) szerzője.¹⁵¹ Ez a párhuzamosság sorsszerű is nála, mivel édesapja evangélikus, édesanyja római katolikus volt. Nagyobb műveinek történetfilozófiai fejtegetéseiben élesen bírálta a reformációt,¹⁵² és a humanizmussal együtt elvetette a felekezeti, egyházi elkülönüléseket, *valamennyit* „szektának” tartva. Ugyanekkor kitarthat az Egyház fogalma mellett,¹⁵³ ám határozottan megkülönböztette a „klérustól”.¹⁵⁴ Ez utóbbi nézete keleti ortodox és római katolikus álláspontból egyaránt védhetetlen, és más okokból kifolyólag is hibás. Egyrészt kléruskritikája elveszi saját egyházfelfogásának antiszektáriánus élet, mivel többnyire ma is, régen is szekták bírálták a „klérust”. Másrészt az „őskereszténység” eszméje több gondot okozott a kereszténység története során, például az apokrif- és a *Szentírás*-értelmezések terén, mint amennyi hasznot hozott. Harmadrészt hasonló az „evangéliumi kereszténység” gondolata: minden más forrás leszűkítése a legfőbb szövegkorpuszra, és ebből fakadó individuális exegézisek, majd törések, szakadások és viszályok. Meglepő, hogy Hamvas a „klérusellenesség” és az „evangéliumi kereszténység” igenlése során nem vette észre saját gondolkozási és írói magatartásának összefüggését a protestáns és modernista vallási tendenciákkal.

Mindazonáltal kommunista vagy mai liberális értelemben nem volt „antiklerikális”. A *Patmosz II*-ben például ezt írta:

¹⁴⁹ Például HAMVAS 23. 157.

¹⁵⁰ SZABÓ–B. MOLNÁR 2019. 171.

¹⁵¹ DARABOS 2002. II. 113. és 118–119.

¹⁵² HAMVAS 10. 220–221.

¹⁵³ HAMVAS 6. 96. és 246. (Valamelyest az „emberiséggel” azonosította: uo. 106.)

¹⁵⁴ HAMVAS 6. 92–93. HAMVAS 24. 88. HAMVAS 10. 33., 197., 203., 218., 222. stb.

„Az Egyházat nem a felvilágosodás által feltárt igazságok tették tönkre. A felvilágosodás nem talált, de nem is keresett igazságot, mert a jellegzetesen felvilágosult gondolkozók egyetlen, ismételt és hangsúlyozottan egyetlen tevékenysége sem az igazságkutatás volt, hanem bosszúhadjárat az Egyház és a kereszténység és a vallás és a spiritualitás ellen, és (egészen kevés kivétellel) minden, az utóbbi négyszáz év alatt kimondott gondolat nem az igazságkutatás, hanem az Egyházon való bosszú jegyében keletkezett, éppen ezért a *fundamentum absolutum* szempontjából zérusnak tekinthető, mintha senki sem mondott volna semmit.”¹⁵⁵

E meglátás és a hasonló szöveghelyek ellenére megállapítható, hogy Hamvas nem tekintette az *Újszövetség* folytatásának az egyháztörténelmet, magyarán nem hitt abban, hogy az *Apostolok cselekedeteitől* fogva a Szentlélek vezette a történelmi Egyházat.¹⁵⁶ Kétségtelen, hogy már az *Actus apostolorum*ban tapasztalható egyeztett módon nehezen meghatározható spirituális visszaesés az *evangeliumok*hoz képest, ez azonban Jézus Krisztus istentermészetének függvénye, nem a „nagyserű evangéliumi kereszténységé”. Amennyire lehetőségei engedték, Hamvas foglalkozott korai egyházatyákkal, mégis inkább egy „benső egyházban” hitt, vagy ahogy a „Csütörtöki beszélgetések” során ebben megegyeztek, egy „*praeecclésiában*”, egy Egyház előtti egyházban¹⁵⁷ (már amennyire az tekinthető lenne Egyháznak).

Ez szorosan összefügg azzal, hogy bármennyire igenelte a Hagyomány ideáját Hamvas, furcsa módon nem ismerte a katolikus szenthagyomány fontosságának szempontját.¹⁵⁸ A közvetlen istenkapcsolat lehetőségébe és az *evangeliumok*ba foglalt kereszténységen kívül ez a kereszténység legfontosabb forrása. Némelyek szerint a második legfontosabb, melyre a protestantizmus nem volt hajlandó így tekinteni.

Különös a szenthagyomány felőli tudatlanság a tradicionalista Hamvas részéről, ám még inkább, hogy nem tett eleget szeretett katolikus szerzője, Franz Xaver von Baader alapelveinek, aki szerint a benső vagy láthatatlan Egyház nem választható el a külső vagy látható Egyháztól:

¹⁵⁵ HAMVAS 4. 76–77.

¹⁵⁶ Vö. KOVÁCS 2017. 338.

¹⁵⁷ HAMVAS 14. (1998) 12. TÁBOR 2009. 190.

¹⁵⁸ Mibenlétéről lásd COOMARASWAMY 2004. Hamvas az egyházi *magisteriumot* úgy képzelte, mint egy cenzori hivatalt, miközben nem más, mint az Egyház tanítói funkciója, ha léteznek is testületi szervei. Ezzel kapcsolatban lásd COOMARASWAMY 2022–2023.

„Szerintük a belső vallási élet, a belső Krisztus megtalálása érdekében az embernek le kell válnia a külső katolikus egyháztól. Nem tudom, hogy azok pimaszságán csodálkozzak jobban, akik felmelegítették e régi hazugságot, vagy azok esztelenségén, akik a legkomolyabban állítják, hogy a belső (misztikus) élet gonosz, egyház- és katolicizmusellenes; mintha nem ugyanúgy az egyházból származna a belső élet és a vallás tudománya, és nem hozzá tartozna”.¹⁵⁹

Baader tovább:

„az egyik feljogosítva érzi magát a külső teljes semmibe vételére, arra hivatkozva, hogy az nem teljesen felel meg a belsőnek, míg a másik éppen teljes stagnációjában, megdermesztésében véli látni megőrzésének egyetlen lehetőségét. Szándéka ellenében cselekszik pedig, aki magát a fenti első princípium nevében »szeparálva«, a belsőt (például a vallásos *voies intérieures*-t [a ’belső utakat’]) meg akarván menteni az immáron ellenségesnek vélt külsőtől, magát is külsővé teszi (extravazálja), hogy ekként (azaz *corpus mysticum*ként) szegüljön szembe az eredeti külsőséggel. Ebbe a kategóriába tartozik minden régi és új kísérlet, ami a misztikus vagy láthatatlan egyház nevében akarja a látható egyházat elnyomni, feleslegesnek láttatni. De nem kevésbé megy szembe önnön szándékaival az sem, aki az ellenkezőt cselekszi, azaz aki a külsőt mint olyat minden belsőtől elzárja, s így csak egy látható egyházat fogad el a láthatatlan nélkül, sőt, az egyháznak csak a látható hatóerejét fogadja el, a láthatatlant pedig nem.”¹⁶⁰

Láttuk, Hamvas Béla nem érezte magát feljogosítva a „külső Egyház” semmibe vételére, viszont kidolgozott egy kléruskritikát, amely részben megcsákyázta saját Egyház-igenlő törekvéseit. Min alapult ez az „evangéliumi (ős)kereszténységen” és a keresztény értelemben vett szenthagyomány el nem fogadásán kívül? Egyrészt azon, hogy Hamvas nem hitt a teológia és a dogmatika érvényében („a formalizmustól irtózom; a teologizmus egyszerűen nem kell”). Másrészt kialakított egy történelemfilozófiai elméletet, amelynek objektív érvénye erősen vitatható. Hogy a szcientifizmus a humanizmusból származott, többé-kevésbé nyilvánvaló, de azt, hogy a klérus a szcientifizmus elődje, Hamvas semmilyen érveléssel nem tudta meggyőzően igazolni. Arról a gondolatról pedig ne is beszéljünk, hogy a klérus a modern diktatúrák tényleges előképe. Ez felületesebb, látszólagos, nem pedig egzakt

¹⁵⁹ BAADER 2022. 170.

¹⁶⁰ Uo. 167.

analógia. Minden történelemfilozófia reális veszélye, hogy átfogó volta miatt és mellett könnyen szubjektív – merőben individuális szinten szubjektív – lehet, amely a maga emocionális vonatkozásai révén az aktuális jelent vetíti a múltba.

Ami a „külső Egyház” és a „benső Egyház” szétválasztását illeti, harmadrészt jegyezzük meg, hogy Hamvas kereszténysége az írásai tanúbizonysága szerint nem terjedt ki a liturgiára – ez iránti érdeklődése gyakorlatilag nulla volt –, a keresztény rítusok legmagasztosabb és legkomplexebb formájára. Úgy tűnik, hasonló a helyzet a szentségekkel, a szentelményekkel, szimbólumokkal, a legtöbb keresztény rítussal és megvalósítási lehetőséggel kapcsolatban.¹⁶¹

Miközben tudjuk, hogy senki nem lehet az Anyaszentegyház tagja, ha nem hisz a szentségekben és nem veszi magához azokat, azt is látni kell, hogy Hamvas Bélának oly intenzív istenkapcsolata volt, amilyen a legtöbb egyházi előírásokat betartó hívőnek nincs. E megállapítással nem akarjuk felmenteni a vallásfegyelmi mulasztások alól, de le kívánjuk szögezni, hogy életműve messze többről szól, mint egyházi igazodásról. Őszintén sajnáljuk, hogy az említett hiányosságok árán valósult meg.

(*Hamvas Béla bűnbánata*) A bűnbánat és a bűnbocsánat a hét szentség egyike. Az Egyház szerint nem a gyóntatófülkében kezdődik s nem is ott ér véget. E koncepció az önreflexión, önvizsgálaton és önkritikán alapul. Reflektíve vizsgáljuk, amennyire csak lehet folyamatosan, mintegy isteni tudatosságot helyezve egyéniségünk fölé, hogy amit önmagunknak vélünk, milyen, hogyan viselkedik stb. A folyamat *lényege* nem egyszerűen a hibák és bűnök meglátása, őszinte megbánása, majd bevallása, hanem pontosan az alóluk való *feloldozás*, a tőlük való mentesülés. *Ennek* előfeltétele a vétkek belátása, vállalása és kimondása, a sokak által lekicsinyelt gyónás. Isten szolgálja és közvetítője, a pap nem számonkér, hanem az eredeti koncepció értelmében *feloldoz*, amennyiben az önvizsgálat lehetőség szerint teljes, a bűnök megvallása szabályos és őszinte. A folyamat rituális végén mindig jelen van egy meghatalmazott szellemi tekintély, nem azért, hogy a helyi gyülekezetet fegyelmezze vagy arról mindent tudjon, hanem hogy a *feloldozás* tényleges lehessen. A kereszténység eredetileg nem a bűnbánat vallása, hanem a vétkektől mentes tisztaságé. Nem csak nagypénteki vallás, hanem minden a feltámadásért van, ahogy azt értelmezni képesek vagyunk és értelmünkön túli módon is. Ezeket fontos tudatosítani. Más szavakkal a kereszténység az „új emberért”, az „örök születésért” van, amely utóbbi nemcsak öröklétben való újjászületést jelent, hanem öröklétként való újjászületést.

¹⁶¹ Ez utóbbiak formáit és módjait illetően lásd Kovács 2017. 335–337. Az „egész-év-kereszténység” kapcsán: HAMVAS 23. 218. A „Sacra Dies” címen tervezett tanulmánya sajnos nem készült el.

A kereszténység nem azonos az aktuális időbeli állapotával. Több minden mást tudunk vele kapcsolatban. Nem lehet jelenlegi képviselőinek színvonalára redukálni, mert ahogy Evola más vonatkozásban írta: „a princípiumot nem szabad összetéveszteni a képviselőivel”. Semelyik tradíciót nem a képviselői korlátai alapján ismerjük.

Az első bűn, amit minden esetben meg kellene bánni, az Isten képére, hasonlatosságára teremtettségtől való eltérés. Ez után és ebből következik minden más élénk táruló, bűnnek minősülő gondolati, szóbeli, cselekedetbeli és mulasztásbeli dolog megbánása, majd az ezek alóli tényleges feloldozás hite és fogadása. A hibákat is meg kell bánni.

Hamvas szentgyónáshoz való viszonyáról semmit nem tudunk, de konkrétan és nyilvánosan és többször bűnbánatot gyakorolt. Legismertebb írásos példa erre az „Apokaliptikus monológ”, de a következőket is olvashatjuk 1947-, 1949-, 1953- és 1957-ből:

„(...) erős kötöttség a pénzhez, biztosítékhoz – biztosítva lenni, hogy meglegyen a szabad mozgásom. A mindennapi fekete, a mozi, a cigaretta. De emögött sajtóságon húzódik meg: még mindig azt hiszem, hogy jobban tudom azt, mi kell nekem, mint azt, hogy gondot viselnek rám. Nem merem magam a gondviselésre bízni, mert azt hiszem, csak én tudom, mi kell nekem.”

„Annak, amit én oly diadallal magamban a *politesse* (itt: tapintat [Danyi Zoltán megjegyzése]) néven tartottam számon és nyilván, mint Isten legfőbb tulajdonságát, amelynek nevében hazugságaimat elkövettem, »nehogy valakit megbántsak« és megsértsek, annak másik oldala az a gyáva és hunyász nem helytállni akarás, aminek következménye, hogy minden írásomban és magatartásomban van valami egészségtelen nagyozolás, túlzás, valami *svihákság*.”

„Elnagyolás, elhamarkodás, filológiatlanság, lépések átugrása, pontatlanság, egzaktuság hiánya, vagy-vagy, könnyelműsködés, léhaság, gondatlanság, amiből igen kényes hibák és hátrányok [származnak].”

„A kritikának oly mértékét alkalmazom magamra, amit más nem is sejt, nem mer – amely fokot nem ismeri!”¹⁶²

¹⁶² HAMVAS 23. 58–59. és 190. HAMVAS 24. 61. és 133. – Nem azonosak, de egy író esetében kapcsolatosak a közgyónással. Lásd még HAMVAS 23. 74–75., 255., 260. és 329–330.

Kiemeljük, hogy a tradicionalitásra sokan úgy tekintenek, mint mindenekelőtt kor- és világkritikai irányulásra vagy elitista *hybris*-re. Hamvas igazán megmutatta, hogy esetében szándék szerint szó sem volt az utóbbiról. Az objektivizált kritikák önkritikák is, bennünk lévő hibák, tendenciák, bűnök bírálatai. Így kellene, hogy legyen.

(*A kereszténység „hagyományfelettsége”*) A Hagyomány röviden az, ami a világvallásokon belül a legmagasabb rendű.¹⁶³ Ahhoz, hogy a vallások elsődrendű elemeit,¹⁶⁴ irányulásait, tanításait, szimbólumait megtaláljuk, érdemes a vallás mellé helyezni a Hagyományt, attól megkülönböztetett fogalomként kezelni. Ez szükséges lehet ahhoz, hogy a vallások kevésbé külsődleges, lényegi részeihez eljussunk. A túlzott szétválasztás és szembeállítás azonban indokolatlan és elfogadhatatlan. A Hagyomány nem pusztán vallásosság, de a tradicionális vallásokban és a körülöttük kialakult tradicionális kultúrákban fedezhető fel, azokban működik és él. Hamvasnál a Hagyomány és a vallás szembeállítása olykor eltúlzott, élete vége felé is, noha a problémával tisztában volt, írt elválaszthatatlanságukról.¹⁶⁵

A második világháború után Hamvas azzal a további csavarral állt elő, hogy egy vallást tett meg a Hagyomány „beteljesedésének” (ahogy írta): a kereszténységet. Az ezzel kapcsolatos konkrét szöveghelyek nem olyan nagy számúak, mint sokan gondolják, akkor sem, ha az Evangélium és Jézus Krisztus adorációit hozzájuk vesszük, ami nem teljesen ugyanaz a téma.¹⁶⁶ Ebből a szempontból „a kereszténység a hagyomány beteljesedése” gondolatot elég sokan felfűjták, úgy is, hogy keresztények voltak és úgy is, hogy nem. Mindenesetre nem vették kellően tekintetbe, ami e definíció után következett és vele párhuzamos volt Hamvas életében és műveiben: a Hagyomány továbbra is fenntartott ideáját a kereszténység körén kívül; a keleti vallások iránti aktív érdeklődését; későbbi vívódásait a kereszténységgel és vallásossággal; ahogy azt sem, hogy a kereszténység és a Hagyomány viszonyának tisztázását Hamvasnak élete végéig nem sikerült lezárnia magában,

HAMVAS 24. 134., 244. és 311–315. Végül egy szöveghely, amelyre az imádkozás kapcsán már hivatkoztunk, további bűnbánati részeket tartalmaz: HAMVAS 23. 10–27.

¹⁶³ Itt természetesen nem a keresztény szenthagyományról van szó, hanem a korábban tárgyalt Hagyomány-eszméről. Hamvas kis kezdőbetűs írásmódját az idézetei esetében megtartjuk.

¹⁶⁴ Amilyen például a kinyilatkoztatás, írott és benső formájában egyaránt. Ehhez lásd ZIEGLER 1949. 358–468. HAMVAS 10. 128–129.

¹⁶⁵ Erről az egyik legszebb feljegyzés: HAMVAS 24. 318–319. „A hagyományt nem elfogadni annyi, mint a kereszténységet nem elfogadni.” = Uo. 36. Lásd még uo. 326. és 328.

¹⁶⁶ „A kereszténység a hagyomány beteljesedése.” = HAMVAS 6. 33. Vö. „(...) hagyomány, amelynek teljes betetőződése az Evangélium.” = HAMVAS 23. 30. „Nem ismerek el más tekintélyt, mint az evangélium Krisztusát.” = HAMVAS 23. 282.

mint utaltak rá,¹⁶⁷ és mint személyes jegyzeteiből,¹⁶⁸ némiképp pedig utolsó regényeiből is kiderül. A *Scientia Sacra II*-ben 1960-ban már azt írta, „A kereszténység soha nem vált hagyománnyá, mindig csak vallás maradt”, miközben néhány alfejezettel korábban: „a kereszténység nem vallás, hanem hagyomány”, és többször használja a „keresztény hagyomány” kifejezést.¹⁶⁹ Ezt úgy hívják, hogy következetlenség, vagy rögtönzés, vagy rossz hév (merthogy ilyen is van, nem csak pozitív tűz).

Nincs értelme előállni *itt* azzal, hogy Hamvas „inqualál”, vagyis egy ellentétpár – ami ez esetben a Hagyomány és a vallás – két tagjának egymást kiegyensúlyozása és áthatása révén közvetít egy mindkettőnél magasabb igazságot. Nincs értelme, mert nem erről volt szó, ahogy nem is csak szerkesztői szövegrontásról, s azért sincs értelme, mert nyilvánvalóan el kell kerülni minden olyan Hamvas-interpretációt, amely az „akkor is igaza volt, ha nem volt igaza” hozzáállás látszatát kelti. De egyébként is, bölcséletileg, két komplementer, egymást kiegészítő tag – mint például a Nap és a Hold – közötti, náluk magasabb szintézis és az abból fakadó harmónia nem szünteti meg a közöttük fennálló hierarchiát, máskülönben nem felettük álló szintézis, következőképpen nem adekvát és tradicionális komplementaritás. A folyamatszerű, dinamikus állapotok érvénye sem számolja fel a statikus állapotok érvényét, hanem kiteljesíti, egyébként nem létezne egymást kiegészítésük. Egy másik, viszonylag gyakran felhozott példa, az „örvénylő kristály” esetében ugyancsak biztos, hogy az örvény nem lehet a cél, legfeljebb átmenetileg és operatív, a kristály magasabb rendűsége, hierarchikus elsőbbsége egyértelmű. Ugyanígy a folyamattal és a *status*-szal kapcsolatban. Az ember változó jellege mellett egy állapot, és akkor is az marad, ha a posztmodern megpróbálja az állapotszerű felfogások alól kihúzni a talajt. Természetesen el lehet képzelni olyan folyamatot, amely sok állapotnál magasabb rendű, de a végcél lényegként vagy állapotként való leírása a Hagyomány elidegeníthetetlen sajátja. Ennek érvényét a legügye-sebb relativizáló okoskodások sem tudják kétségbe vonni, legfeljebb színésíteni.

Messzire kalandoztunk a Hagyomány beteljesedéseként felfogott hamvasi kereszténységtől, de nem értelmetlenül. Mint mondtuk, Hamvas szóban forgó állítással kapcsolatos érvei elszórtak és töredékesek. Ezek mindenekelőtt azzal cáfolhatóak, amit László András tanított:

¹⁶⁷ LÁSZLÓ 1981. 132.

¹⁶⁸ „Mindent inkább, mint kereszténynek lenni.” = HAMVAS 23. 282. „Kierkegaard és az utána következő krizeológia volt az első bázis. Ebből fejlődött a pogányság, ebből 39-ben a fordulat, azután a tradíció, 45-től fokozatosan a kereszténység. Minél inkább bázissá akartam kiépíteni, annál kevésbé ment. Sőt, visszarúgott.” = Uo. 306.

¹⁶⁹ HAMVAS 10. 57., 32. és 42.

„Bizonyos szempontból minden tradíció a Tradíció betetőzése.”¹⁷⁰

A természetben fellelhető isteni szellemek (*kami*) szempontjából a sintoizmus a Hagyomány betetőzése, esetleg a bön. A metafizikai üresség (*śūnyatā*) szempontjából, amely nem a semmi és kidolgozottabb a keresztény önküresítésnél (*kenosis*), a *mahāyāna* buddhizmus. A természetfeletti önlényeg szempontjából a hindú *advaita vedānta*. A szellemi dinamizmus hangsúlyozása szempontjából a saivismus vagy a *śākta* saivismus. Az isteni Egység (*tawhīd*), Isten egyvoltának hangsúlyozása szempontjából az iszlám. És sorolhatnánk tovább. Ám még e specifikáltabb és érvényesebb meglátások esetében is vitatható a „beteljesedés”. Hogy miért? A megfogalmazás és rátekintés túlsúlyai miatt. A nagytradíciók és a világvallások a maguk eredeti magaslatain egyáltalán nem gondolkoztak „beteljesedésben” vagy betetőzésben. Nem mérték magukat más tradíciókhoz (magának a Hagyománynak az ideálrealitásához sem). Több esetben nem is ismertek más tradíciókat és vallásokat. Talán nem is akartak. Nem felületességből vagy lustaságból, hanem teljesnek élték meg a sajátjukat, olyannak, amely megadja a legvég-sőt – a végcél végtelenségét, szabadságát –, ezért nem kellett máshoz hasonlítani. Ez utóbbi tudata elég volt számukra. A jelenkori embernek van szüksége arra – egy-kétezer, de inkább csak néhány száz éve –, hogy a saját tradícióját a többihez mérje, majd később arra akarja téríteni a többit. Ez minden tradíció szellemileg egyetemes természetéből következően érthető ugyan, ám ha komolyabban belegondolunk, rossz fényt vet a saját kereszténységünkre, a buddhizmusra vagy az iszlámra, hogy másokhoz viszonyítva tartjuk nagyra. Ez a saját tradíciókkal kapcsolatos átéléseink gyengeségének a jele. A kereszténységnek nincs normális szüksége arra, hogy máshoz képest „beteljesülésként” tekintsünk rá. Eleve *katholikos*, egyetemes; *eleve*, ami itt azt is jelenti: önmagában érvényes.

Mindemellett a ténynek, hogy a jelenkori ember ismerhet más tradíciókat és vallásokat, nemcsak modern, posztmodern vagy apokaliptikus okai vannak, hanem eszkatológiai, üdvtörténeti jelentősége is, túl minden ökumenizmuson és vallási párbeszédén. Az abszolútum az *eschaton*ban, a heideggeri *Ereignis*ben, „az eseményben” lehetőséget biztosít számunkra arra, hogy más vallások segítségével elmélyítsük és korrigáljuk a sajátunkkal kapcsolatos értésünk hiányosságait. E jelenléttudattal és korhűséggel kapcsolatos „esemény” ellentmond annak, hogy egyetlen vallást a Hagyomány beteljesedésének tegyünk meg.

Hamvas érvei az utóbbi tekintetben meglehetősen spekulatívak és keresztény szempontból is hibásak. Mindjárt látni fogjuk, miért. Addig idézzük:

¹⁷⁰ LÁSZLÓ 1997. 204. Vö. LÁSZLÓ 1981. 132.

„a hagyomány által hirdetett aranykori kezdet ősképlet a megváltás pillanatától kezdve érvénytelennek kell tekinteni. (...) ma, a kereszténységen kívül más vallás fenntartásának nincs jelentősége. A kereszténység által mélyebb kezdetből újratertett világban élünk, és itt a hagyomány (héber, buddhista, taoista, mohamedán stb.) minden alakjában anakronizmus.”¹⁷¹

„A Fiú szellemében a hagyomány és a kereszténység elvált. A Szent Szellem jelében a hagyomány és a kereszténység ismét találkozik.”¹⁷²

„(...) ami később történik, közelebb van a kezdethez.”¹⁷³

Az utóbbi idézet tartalmához hasonlóan érvel az iszlám a „próféták Pecsétjével” kapcsolatban, de az idézett gondolatok magának a keresztény tradíciónak a nézőpontjából is borzongásra adnak okot. A legkevesebb, hogy fejlődéselvűek, hogy kihagyják a hanyatlás szempontját, mert történelmi szempontokat részesítenek előnyben egy spirituális kérdés kapcsán. Hamvas és a pneumatológia viszonyának vizsgálatakor nem említettük a legfontosabb vonatkozó teológiai elvet, nevezetesen, hogy a szentháromságtan történelemfeletti nézőpontjából nem, vagy csak nagyon megfontoltan lehet azt mondani, hogy a jelen kor a Szentlélek korszaka.¹⁷⁴ A Szentháromság nagy misztériumában, amely felette áll a kis misztériumok csúcának, a centrális édeni állapotnak, nincs egymásutánosság, nincs az Atya állapota, meg a Fiú állapota, majd a Szentlélek állapota között elválasztottság. Még a Teremtés és a Megváltás között sincs abszolút különbség.¹⁷⁵ Innen Szent Pál „második Ádám” kifejezése. A nagy vagy nagyobb misztériumok a kis vagy kisebb misztériumok csúcspontjának továbbvitele, mintegy azon belül, a centralitáson belül mennek végbe, nem alulmúlva, hanem meghaladva azt. Ezzel összefüggően a Szentháromság istenszemélyei tökéletes egyidejűségben vannak jelen, egymásra következés nélkül, még ha vannak is időbeli kivetüléseik és vonatkozásaik. Joachim da Fiore vonatkozó tanításait, akit Hamvas ismert, nem véletlenül ítélte el az Egyház. A fiorei apát nem volt eléggé tekintettel az Istenszemélyek

¹⁷¹ HAMVAS 6. 302.

¹⁷² HAMVAS 23. 205. és 294.

¹⁷³ Uo. 352. Még spekulatívabban HAMVAS 6. 262–263.

¹⁷⁴ Talán leghosszabb pneumatológiai érvelése: HAMVAS 23. 296–303. Vö. uo. 310.

¹⁷⁵ René Guénon ezzel kapcsolatban írt egy fontos mondatot: „Mondjuk el – kizárva, hogy ez az értelmezés akárcsak egy ellenérvre is okot adhasson –, hogy szoros kapcsolat van Teremtés és Megváltás között, mely lényegében csak az isteni Ige működésének két aspektusa.” GUÉNON 2023. 85.

időfölöttiségére és egységére. Az egyházi ítélet segít abban, hogy a Szentháromság tagjaira egységük tudatában, ne pedig egymásra következésükben gondoljunk, ma sem.

Annyit tennénk még „a kereszténység a hagyomány beteljesedése” témához, hogy nem lehet úgy sem tekinteni a kereszténységre, mint ami szemben áll a korábbi „archaikus egységekkel”, tradíciókkal. A kereszténység „hagyományfelettségét” Hamvas esetében még az az érv támasztja alá, hogy „törvényfeletti”. De volt olyan nagyhagyomány, amely nem gondolta magát törvényfelettinak az őt megelőző hagyományokhoz és vallásokhoz képest? Melyik nem a törvényfelettséget képviselte, nemcsak a maga kezdeteinél, hanem később is? A saivismus, bármennyire igazodott a védikus hagyományhoz, nem úgy tekintett magára, mint törvényfelettire? Vagy a buddhizmus a brahmanikus tradícióhoz képest? Másrészt, hogy a „törvényfelettséget” helyesen értjük, Jézus Krisztus nem tanította a maga törvényfelettsége ellenére, hogy „adjátok meg azért, ami a császáré” (Lk 20,25), vagy hogy „adjátok hát meg a császárnak, ami a császáré (Mt 22,15)? Komolyan, a kereszténység „egyedülálló törvényfelettsége” miatt lenne a Hagyomány beteljesedése? Bizonyos, hogy mindez túlságosan spekulatív. A keresztény hagyomány köszöni szépen, de nem kéri.

Az pedig még inkább meseszerű, hogy a kereszténység azért „a hagyomány beteljesedése”, mert nem „termelő” (a Hagyomány érdekében), hanem „haladó” (a Hagyományt meghaladó). Bele kell tudnunk helyezkedni Hamvas e gondolati kategóriáiba is, ám látjuk, hogy ezek objektív vallási és tradicionális érvénye és értéke mekkora. Miként annak az állításnak az értékét is, hogy a kereszténység „valami megfoghatatlan bázisa” – mintha a többi tradíciótól és vallástól elvitathatnánk ezt a megfoghatatlansági értéket. Mintha csak a kereszténység lenne „minden ontológiai fixáltságon túli, nem csupán történelmi Hagyomány”. Ezek a magyarázatok, hozzájuk véve a kereszténység protestáns „programtalanságát” és „sorsmegoldáskénti” felfogását, úgy Hamvas, mint jóindulatú recepciója részéről, nem a kereszténységről szólnak. A kereszténységnek nincs szüksége arra, hogy hüpertrofizáljuk. Sem őt magát, sem a más tradícióktól eltérő különböző specifikumait.

(*Hamvas kereszténységének forrásai*) Közhely, hogy minden esetben a benső, közvetlen istenkapcsolat az elsődleges forrás. Attól, mert sokan mondják, még valóban ez a legfontosabb. Ám számítanak az úgynevezett külső források is, mindekelőtt a *Szentírás*, majd a szenthagyomány különféle elemei, még a paraliturgikus hagyomány is. Hamvas Béla esetében különösen döntő a benső, „fedetlen” istenkapcsolat, de hogy kereszténységét jobban lássuk, figyelembe kell venni az olvasmányait, úgynevezett külső forrásait is.

E tekintetben nem olyan bonyolult a helyzet, mint amikkel fentebb foglalkoztunk. Listaszerűen,¹⁷⁶ rövid felsorolásokban¹⁷⁷ és alkalmi említésekben megadja olvasott keresztény szerzőinek legalább a nevét. A teendő annyi, hogy átfogóan rátekintsünk, összegyűjtsük és időrendbe tegyük a forrásait. Nem hivatkozik egzaktul, ritkán ad meg konkrét műveket, de nem rejti véka alá a hatásait, legalább megemlíti őket.

Hamvas kereszténységének külső forrásai nem gnosztikusak, ezoterikusak, iniciatikusak vagy hermetikusak. Mint minden kereszténység iránt érdeklődő komoly kereső, természetesen olvas Egyházon kívüli, sőt eretnek szerzőket. Közvetlen, benső istenkapcsolata és elmélyültsége révén érint is ilyen szinteket. Ám külső forrásai nem effélék. Nem végezhetjük el a teljes értékű felsorolás munkáját a jelen keretek között, a szerzők nevének említése szintjén sem. Egy hozzávetőleges névsort adhatunk csak, nagyjából Hamvas általi említésük időrendjében.

A családi háttér után az első keresztény forrás Kierkegaard volt az 1930-as években. Hamvas kereszténysége több tekintetben mindvégig kierkegaard-i maradt. 1937-ben John Henry Newman következett, Schütz Antal és Pascal. 1939-ben Lev Sesztov és Hans Urs von Balthasar.¹⁷⁸ Az 1946-ig tartó keresztény hatásokról a „Santa Soledadból”, „A száz könyvből” és az *Anthologia Humaná*ból értesülhetünk: Luis de Góngora y Argote, Miguel de Molinos, Luis de León, Keresztes Szent János, Loyolai Szent Ignác, Dionysios Areopagités, Agostinho Pimenta, Merezkovszkij, Clairvaux-i Szent Bernát, Johannes Ruysbroec, Dante, Eckhart mester, Böhme, Szent Ágoston, Kempis Tamás, Swedenborg, Louis-Claude de Saint-Martin, Baader, Shakespeare, Antióchiai Szent Teofil, Órigenés, Karthágói Szent Ciprián, Nagy Szent Vazul, Szent I. Leó pápa, Boethius, Szent Benedek, Szent I. Gergely pápa, Joannes Fécampiensis, Canterbury-i Szent Anzelm, Szentviktori Hugó, Asszisi Szent Ferenc, Assisi Ægidius, Szent Bonaventura, Folignói Boldog Angéla, Aquinói Szent Tamás, Johannes Tauler, Nicolaus Cusanus, Rotterdami Erasmus, Morus Tamás, Luther, Sebastian Franck, Paracelsus, Ávilai Szent Teréz, Angelus Silesius, Jacques Bossuet, Antoine de Rivarol, Novalis, Blake, Thomas Carlyle, Tolsztoj, Rilke, Stefan George, Jacques Maritain, Ferdinand Ebner, Franz Rosenzweig, Simone Weil és végül René Guénon (akit a *Regnabit* folyóiratban 1925 és 1927 között megjelent katolikus vonatkozású tanulmányai miatt említünk itt, melyeket Hamvas a *Symboles fondamentaux de la Science sacrée* [A szent tudomány alapszimbólumai] című kötetéből ismert).¹⁷⁹

¹⁷⁶ HAMVAS 23. 145.

¹⁷⁷ HAMVAS 6. 14. és 267.

¹⁷⁸ DARABOS 2002. II. 162–164. és 172.

¹⁷⁹ Az utóbbi kijelentést arra alapozzuk, hogy második felesége, Kemény Katalin két fejezetrészt fordított e műből (magyarul: GUÉNON 2023) az *Anthologia Humaná*ba.

Későbbi művekből a következő keresztény forrásairól értesülünk még: Szent Irenæus, Tertullianus, Anthony Ashley-Cooper Shaftesbury, Giambattista Vico, John Ruskin, Dante Gabriel Rossetti, Jakob Lorber, Karl Barth, Alexandriai Szent Kelemen, Nazianzoszi Szent Gergely, Hitvalló Szent Maximos, Friedrich Christoph Oetinger, Szolovjev, Bergyajev, Bulgakov, Basilius Valentinus, Robert Fludd, Jan Baptist van Helmont, William Law, Philón, Coventry Patmore, Szentviktori Richárd, Heinrich Suso, Konsztantin Leontyev, Pavel Florenszkij, Giacchino da Fiore, Albertus Magnus, Johannes Scotus Eriugena és Jevgenyij Trubeckoj.

E lista, mely nagyjából a hamvasi hivatkozások időrendjét követi – azon kívül, hogy némelyek számára túl hosszúnak és unalmasnak, mások számára pedig néhány ponton bizarrnak tűnhet –, jól mutatja Hamvas Béla kereszténységének külső forrásait. Nem ismerte behatóan az említett szerzők életművét. Lehet közöttük olyan, akit csak név szerint említett, de többnyire hatást gyakoroltak rá. Mindenekelőtt Jakob Böhme (noha nem csak ő). Hamvas aktív érdeklődése példamutató, s megrázó is a tekintetben, hogy a szocialista-kommunista érában folytatta, töretlenül.

(Summázat) Mindaz, amit írtunk, talán túl sok volt. Nemcsak mennyiségét, terjedelmét tekintve, hanem tartalmilag is. Hamvas Béla és a kereszténység kapcsolata azonban összetettebb az elhangzottaknál. Törekedtünk arra, hogy úgy az életműve, mint a keresztény hagyomány szempontjából megjelenjenek a lényegi pontok, forráshivatkozásokkal együtt. Személyes viszonyulásunkról is számot adtunk. Nem tudtuk volna megtenni mindezt úgy, hogy ne fejsünk ki néhány elvi kérdést, amelyek révén magunk kapcsolódtunk egyrészt a Hagyomány eszméjének igenléséhez, másrészt a kereszténységhez. Mindemellett kitértünk a magyarországi Hamvas-recepció fogadtatásának néhány pontjára és általunk fontosnak tartott módszertani elvekre. Senkit nem szerettünk volna ez utóbbiak kapcsán megbántani.

Az egyik legigaztalanabb és leginkább rosszindulatú megjegyzés, amivel Hamvas Béla kereszténységével kapcsolatban találkoztunk – éppen hagyományhű katolikus körökben –, hogy „vallásszédelgő” volt. Könnyen visszautasítható ez annak révén, amit az egyetemes Hagyományról írtunk, és Hamvas katolicizmus iránti érdeklődése, valamint őszinte kereszténysége révén (ha voltak is vívódásai az utóbbi két tekintetben). Nem feledkezhetünk meg arról, hogy befolyásos szerzőként mennyi mindent tett, minden tévedése és hibája ellenére, a kereszténység becsületéért és igényes interpretációjáért.

Egy másik értékítélet, amely sajnos felbosszant bennünket, hogy Hamvas Béla kereszténysége „különbejárható” volt. Vlagyimir Losszkij, a kiemelkedő ortodox keresztény teológus írta (már Franciaországban), hogy kivétel nélkül mindenki

kisebb-nagyobb darabokból teszi össze a maga kereszténységét, beleértve a papokat és a híveket, akik elfogadják a dogmákat. Ha nem is értik azokat, legalább megért**hetik** az elfogadás révén.

Hamvas, sajnos, nem számolt a nyilvánvaló ténnyel, hogy egy laikus nem nyilatkozhat a kereszténységről úgy, mintha pap lenne. Ám egy pap sem tehet úgy, mintha teljesen ismerné a keresztény hagyományt vagy az Egyház ideáját, s hogy annak mélyebb, behatóbb ismeretéhez ne lenne szüksége akár laikus gondolkozók komoly meglátásaira. Hamvasnál bőséggel található ilyenek, különösen, ami a más világvallásokhoz való, nem pusztán toleráns viszonyt, hanem a háttérükben meglévő, kereszténységet is átható Hagyományt illeti.

A *Scientia Sacra II.* befejezetlen. Nem tudjuk, mit mondott volna még a kereszténységről, a tudás melletti hitről. Valószínűleg nem sokkal többet, mint amit az eddig megjelentekből láthatunk. Terjedelmes munkássága keresztény vonatkozásai így is elhelyezhetőek nemcsak a protestáns, hanem a katolikus teológiában is (a fenti fenntartásokkal). Tanulmányunkat – személyes okok mellett – pontosan ennek demonstrálása érdekében készítettük. Molnár Márton írta, hogy Fila Béla és Vanyó László elismerték Hamvas fontosságát.¹⁸⁰ Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy az Egyház bevehetné Hamvast hivatalos hivatkozásainak körébe, csupán azt, minden oka megvan arra, hogy fokozott jóindulattal viseltesen irányába.

A teológia egykor annyira univerzális érvényű és meghatározó volt a nyugati világban, hogy a filozófiát a teológia szolgálóleányának (*ancilla theologiae*) tekintették. Ide kapcsolódóan a metafizika kétféle értelemben vethető fel: egyrészt mint a filozófia része, másrészt mint annak csúcsa. Hamvas Béla bizonyosan nem volt metafizikus a mai filozófia szempontjából, de biztosan az volt a második tekintetben. Ez utóbbi nem nyilvánvaló, mert egyénieskedése, írói szempontjai és horizontális érdeklődése elhomályosították. Ám a legváratlanabb pillanatokban, irodalmi és más helyeken, bárhol előtörhet a tradicionális és végső értelemben vett metafizikus Hamvas Béla.

Így le is fektette a halála után artikulált „metafizikai tradicionalitás” alapjait. Sokkal inkább, mint eddig gondoltuk. Lefektette például ismeretelméleti szinten, ami eleve nagy téma, de sok idézetet lehet hozni tőle, melyek egy magasabb szubjektivitásról és az objektív világ csaknem nevetségességéről tanúskodnak: amikor az „Istentől és embertől független világ blöffjéről”, „kutyakomédiáról” vagy „kozmosz vurstliról” beszél, a „hjailyenavilág-vallásról”, vagy amikor azt mondja, „[b]eleegyezésem nélkül ezen a világon semmi nem történhet, egyetlen

¹⁸⁰ MOLNÁR 2021. 84–85.

kukac sem mozdulhat meg, s egyetlen üstökös sem folytathatja pályáját”.¹⁸¹ Finomabban: „A dolgokból elég”. Hamvas kimondhatóan metafizikai teljesítményéhez, érdemei közé tartozik még, hogy nem szimplifikálta az „egyetlen azonosság” végső princípiumát, a nemkettősséget. Befejezetlen egységlogikája és fennmaradt számelméleti fejtegetései briliánsak e tekintetben, noha felfedezésre várnak. Hozzájárult a metafizikai tradicionalitás utána következő szellemi áramlatához nem kimondottan metafizikai kérdésekben is, olyan életterületek tudatos éltetéséhez, amilyen a barátság és a közösség. Hamvas több dologban nem követhető spirituális tekintetben, mégis sokat lehet tanulni tőle.

Végül álljunk meg és csendesedjünk el. Adjunk hálát, mondjunk mély köszönetet Hamvas Béla létéért; hogy ismerhetjük a műveit, már amennyire értjük azokat; hogy elhozta hozzánk, magyarok közé „az emberi lélek (*átman*) az istenséggel (*brahman*) azonos” gondolatát egy metafizikai tudástól csaknem teljesen eltávolodott, sötét korba és kietlen vidékre, amely „egyik oldalon az abszolút Ént letagadta, a másikon az élőlényt objektív természetként kezelte.” Adjunk hálát azért is, mert mindenféle önistenítés nélkül tette ezt, tudással és hittel, nagyszerű emberként, a kereszténységre való tekintettel, amely „megkülönböztetés az egysegen belül”, ahol „a fent is, a lent is állandóan jelen van”.¹⁸² A köszönettel és hálaadással semmilyen írásbeli áldozat, erőfeszítés nem ér fel.

HIVATKOZÁSOK

ELSŐDLEGES FORRÁSOK (a szövegtestben)

De pace fidei

Nicolaus Cusanus: *De pace fidei. A hit békéjéről. Latin és magyar nyelvű kiadás.* Ford. Németh Bálint. Debrecen, 2016 [1453], Kvintesszencia Kiadó.

Directio speculantis seu de non aliud

Nicolaus Cusanus, 1462k.
Online: cusanus-portal.de/content/werke.php?werk=24

Kaulopanişad

Kaula and other Upanishads. Komm. Bhaskararâya, szerk. Sitârâma Shâstrî. Calcutta–London, 1922, Âgamânusandhâna Samiti – Luzac & Co. /Tantrik Texts 11/.

Kulârnavatantra

Kulârnavatantra. Szövegkiad. és angol ford. Ram Kumar Rai. Varanasi, 2010, Prachya Prakashan /Tantra Granthamala 5/.

¹⁸¹ HAMVAS 17. 29, 139. és 306. „(...) olyasmit mondani, hogy a tudatot külső, objektív, társadalmi [tények] határozzák meg, tudatlanság.” = HAMVAS 24. 93.

¹⁸² Az idézetek forrása HAMVAS 14. (1998) 147., 70., 67. és 151.

Kūrmapurāṇa

The Kūrmapurāṇam. Bev. és kritikai szövegkiad. C. R. Swaminathan. 3. kiad. Delhi, 2002, Nag Publishers.

Sarvadarśanasiddhāntasaṅgrahaḥ

Sankara: *A védánta filozófiája és más bölcséleti rendszerek*. Ford., részleges szanszkrit szövegközlés, előszó, komm. és jegyz. Fajd Ernő. H. n., 1996, Farkas Lőrinc Imre Kiadó.

Tantrāloka

The Tantrāloka of Abhinava Gupta, with Commentary by Rājānaka Jayaratha. 3. köt. Szerk. Paṇḍit Madhusudan Kaul Shāstrī. Srinagar, 1921, Jammu and Kashmir Government, Research and Publication Department /Kashmir Series of Texts and Studies 30/.

Újszövetség

A „Nestle–Aland 2014” a hivatkozás legvége, egyenlőség jellel, így: Bibelgesellschaft = NESTLE–ALAND 2014.

Yonitantra

The Yonitantra. Bev. és kritikai szövegkiad. J. A. Schoterman. New Delhi, 1980, Manohar Publications.

MÁSODLAGOS FORRÁSOK (a jegyzetekben)

B. MOLNÁR 2022

B. Molnár Márta: *Hétköznapi emlékek Hamvas Béláról*. H. n., 2022, Underground Kiadó és Terjesztő Kft. E-könyv.

BAADER 2022¹⁸³

Franz von Baader: A látható és a láthatatlan Egyházzól, valamint a látható Egyház látható és láthatatlan hatásairól. Ford. Kulcsár Géza.

Ars Naturae. Ökológiai, társadalmi, kulturális folyóirat (Szeged) XI. évf. (2022 [1829]) 22. sz. 166–174.

BORELLA 2014

Jean Borella: A gnózis valódi jelentése. Ford. Umenhoffer István. *Magyar Hüperión. A jobboldali értelmiség folyóirata* (Budapest) II. évf. (2014. május–július) [2001] 2. sz. 141–162.

Online: magyarhuperion.hu/wp-content/uploads/2022/04/MH5_J_Borella-A_gnozis.pdf

BORELLA 2018

Jean Borella: *Christ the Original Mystery. Esoterism and the Mystical Way*. Ford. G. John Champoux. New York, 2018 [1997], Angelico Press – Sophia Perennis.

CLOONEY 2019

Francis X. Clooney SJ: *Tanulhatnak-e egymástól a vallások? Új felismerések és kapcsolatok a hagyományok találkozásában*. Ford. Görföl Tibor. Budapest, 2019 [2010], Jezsuita Kiadó /Isten és tudomány/.

COOMARASWAMY 2004

Rama P. Coomaraswamy: Mit jelent pontosan a „Hagyomány” kifejezés a kereszténységben? Ford. Faragó Gábor. *Tradíció. A metafizikai tradicionalitás évkönyve* (Debrecen), 2004 [1981] 177–188.

COOMARASWAMY 2022–2023

Rama P. Coomaraswamy: Az Egyház magiszteriuma és kapcsolódó kérdések. Ford. Bencze Tamás. I. rész: *Magyar Hüperión. A jobboldali értelmiség folyóirata* (Budapest) X. évf. (2022. tavasz–nyár) [2006] 1. sz. 101–112. II. rész: *Magyar Hüperión. A jobboldali értelmiség folyóirata* (Budapest) XI.

¹⁸³ Fordítások esetében a kiadás időpontja után szögletes zárójelben szerepel az eredeti megjelenés ideje.

- évf. (2023. tavasz–nyár) [2006] 1. sz. 25–36.
Online: magyarhuperion.hu/wp-content/uploads/2023/03/MH27_X-1-Rama-P-Coomaraswamy-Az-Egyhaz-magiszteriuma-es-kapcsolodo-kerdesek-I-resz.pdf továbbá magyarhuperion.hu/wp-content/uploads/2023/10/MH29_XI-1-Rama-P-Coomaraswamy-Az-Egyhaz-magiszteriuma-es-kapcsolodo-kerdesek-II-resz.pdf
- DARABOS 2002
Darabos Pál: *Hamvas Béla. Egy életmű fizionómiája*. II–III. köt. H. n., 2002, Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet /Sziget sorozat/.
- DARABOS–LÁM 1997
Darabos Pál – Lám Edit: Hamvas Béla bibliográfiája. In Szathmári Botond (szerk.): *Gyémántnál keményebb. 100 éve született Hamvas Béla*. Budapest, 1997, Mont Humán Menedzser Iroda Kft., 201–246.
- DÚL 2003
Dúl Antal: Bevezető. In Hamvas Béla: *Az ősök nagy csarnoka. I. köt. India*. H. é. n., Medio Kft. /Hamvas Béla művei 19/ 5–6.
- DÚL 2004
Dúl Antal: Hamvas Béla. In Kalmár Csaba (szerk.): *Lángra lobbant a szikra. Emlékkönyv a buddhizmus magyarországi meghonosításáról*. Budapest, 2004, A Tan Kapuja Buddhista Egyház, 57–62.
- EVOLA 2006
Julius Evola: *A cinóberösvény*. Ford. Franco de Fraxino. Budapest, 2006 [1963/1970], Nemzetek Európa Kiadó.
- FÖLDVÁRY 2022
Földvály Miklós István: Zene és liturgia. A magyar gregoriánium föltámasztása. *Magyar Művészet. A Magyar Művészeti Akadémia lapja* (Budapest) X. évf. (2022/3) 3. sz. 32–41.
- GUÉNON 1954
René Guénon: *Aperçus sur l'ésotérisme chrétien*. Párizs, 1954, Les Éditions traditionnelles.
- GUÉNON 1998
René Guénon: *Az ember sorsa a Védánta szerint*. Ford. Darabos Pál. H. n., 1998 [1925], Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó.
- GUÉNON 2002
René Guénon: *Megjegyzések a beavatásról*. Ford. Baranyi Tibor Imre és Virág László. Debrecen, 2002 [1946], Kvintesszencia Kiadó.
- GUÉNON 2006
René Guénon: *Beavatás és spirituális megvalósítás*. Ford. Bencze Tamás. Debrecen, 2006 [1952], Kvintesszencia Kiadó.
- GUÉNON 2007
René Guénon: *A nagy triád*. Ford. Vaik Dóra. Budapest, 2007 [1946], Arcticus Kiadó /Libri religionis 5/.
- GUÉNON 2012
René Guénon: *Szellemi tekintély és időbeli hatalom*. Ford. Bencze Tamás. Debrecen, 2012 [1929], Kvintesszencia Kiadó.
- GUÉNON 2023
René Guénon: *A szent tudomány szimbólumai*. Ford. Horváth Endre. Budapest, 2023 [1926–1950; 1962], Szenczár–Helikon Kiadó.
- GUNDOLF 2023
Friedrich Gundolf: *Költők és hősök*. Ford. Németh Bálint. Budapest, 2023 [1912; 1921], Cæta Kiadó.
- HAYA 2018
Fernando Haya: Háromság, személyes lét és az adomány metafizikája Edith Stein-nél. Ford. Szepesi Edit. *Magyar Hüperion. A jobboldali értelmiség folyóirata* (Budapest) VI. évf. (2018. tavasz) [1997] 1. sz. 39–46.

Online: magyarhuperion.hu/wp-content/uploads/2022/04/MH20_VI-1-Fernando-Haya-Haromsag-szemelyes-let-es-az-ado-many-metafizikaja-Edith-Steinnel.pdf

HIDAYAT 2022

Ferry Hidayat: Hagyomány a perennalizmus fényében. Első fejezet: Az örök Hagyomány. Ford. Csík Csaba. *Magyar Hüperión. A jobboldali értelmiség folyóirata* (Budapest) X. évf. (2022. ősz–tél) 2. sz. 150–153.

Online: magyarhuperion.hu/wp-content/uploads/2023/04/MH28_X-2-Ferry-Hidayat-Hagyomany-a-perennalizmus-fenyeben.pdf

HORVÁTH 1999A

Róbert Horváth: Prefazione. In Béla Hamvas: *Da Eraclito a Guenon*. Ford. Claudio Mutti. Torino, 1999, Nino Aragno Editore, 5–14.

HORVÁTH 1999B

Róbert Horváth (szerk.): Il “Programma di vita” di Béla Hamvas. Pensieri fondamentali dalle sue opere. In Béla Hamvas: *Da Eraclito a Guenon*. Ford. Claudio Mutti. Torino, 1999, Nino Aragno Editore, 63–66.

HORVÁTH 2002

Horváth Róbert: Hamvas Béla és az apoliteia. *Pannon Front* (Budapest) VIII. évf. (2002. febr. = 37. sz.) 1. sz. 12–21.

Javított változat: Apolitikus volt-e Hamvas Béla? Csak online: istenivaros.hu/robert-horvath/hamvaspoliteia.html

HORVÁTH 2004

Horváth Róbert: Áttekintés. Hamvas Béla itáliai fogadtatása. *Tradíció. A metafizikai tradicionalitás évkönyve*. Debrecen, 2004, Kvintesszencia Kiadó, 260–261.

Online: lastexit.hu/fileok/dokumentum/hamvas_bela_italiai_fogadtatasa_ha_5_537.pdf

HORVÁTH 2013

Horváth Róbert: A hagyomány ereje. *Magyar Hüperión. A jobboldali értelmiség folyóirata* (Budapest) I. évf. (2013. november–2014. január) 3. sz. 261–266.

Online: magyarhuperion.hu/wp-content/uploads/2022/04/MH3_Horvath_R_A_hagyomany_ereje.pdf

HORVÁTH 2017

Horváth Róbert: Hamvas Béla: Litai [recenzió]. *Magyar Hüperión. A jobboldali értelmiség folyóirata* (Budapest) V. évf. (2017. tavasz) 1. sz. 112–115.

Online: magyarhuperion.hu/wp-content/uploads/2022/04/MH16_V-1-Hamvas-Bela-Litai.pdf

HORVÁTH 2021

Horváth Róbert: Hamvas Béla: Az öt géniusz földje [recenzió]. *Magyar Hüperión. A jobboldali értelmiség folyóirata* (Budapest) IX. évf. (2021. ősz–tél) 2. sz. 245–246.

Online: magyarhuperion.hu/wp-content/uploads/2022/04/MH26_IX-2-Ajanlok.pdf

HORVÁTH 2022

Horváth Róbert: A szolipszizmus igazságai. In Horváth Róbert – Laki Zoltán (szerk.): *A szolipszizmus igazsága. A nyolcvanéves László András köszöntése*. Budapest, 2002, Aktémossyné Kiadó, 323–355.

HORVÁTH 2023A

Horváth Róbert: Tudatökológia és imagináció. Corbin, Hamvas és az „imaginális ökológia” kapcsán. *Ars Nature. Ökológiai, társadalmi, kulturális folyóirat* (Szeged) 23. sz. (2023) 11–19.

HORVÁTH 2023B

Horváth Róbert: Az ördögűzés fundamentumai. Kísérleti írás. *Magyar Hüperión. A jobboldali értelmiség folyóirata* (Budapest) XI. évf. (2023. ősz–tél) 2. sz. 240–247.

HORVÁTH–KIRÁLY 2008

Hamvas Béla: Evola, Guénon és Hagymány. Idézetek. Összeáll. Horváth Róbert és Király Liliom. *Új Forrás. Irodalom, művészet, társadalom* (Tatabánya) 2008/10. sz. 16–34.

Online: epa.oszk.hu/00000/00016/00140/081003.htm

KASSNER 1993

Rudolf Kassner: A Hasonlatok könyve. Részletek. Ford. Kemény Katalin. *Új Forrás. Irodalom, művészet, társadalomtudomány* (Tatabánya) 1993/10. sz. [1934] 29–34.

KÁROLY 2022

Károly walesi herceg: Egy bevezetés. Ford. Umenhoffer István. *Magyar Hüperión. A jobboldali értelmiség folyóirata* (Budapest) X. évf. (2022. ősz–tél) 2. sz. 145–149.

Online: magyarhuperion.hu/wp-content/uploads/2023/04/MH28_X-2-Karoly-walesi-herceg-Egy-bevezetes.pdf

KELEMEN 2023

Kelemen Zoltán: Világvégén kurta kocsma. Hamvas Béla Szilveszter című regényéről. *Magyar Szemle* (Budapest) XXXII. évf. (Új folyam) 3–4. sz. (2023. március–április) 66–78.

KEMENES 2023

Kemenes Tamás: „Attól, hogy valaki értelmiségi, még lehet gazember. Az ördög is eszes”. Horváth Róbert a Mandinernek. *Mandiner*, 2023. június 24. Csak online: mandiner.hu/hirek/2023/06/magyar-huperion-horvath-robort-jobboldalisag-vona-gabor-jobbik-hamvas-bela-ertelmiseg-metafizika

KOVÁCS 2017

„Ez a liturgia valójában átírádkozott katolikus dogmatika”. Interjú Kovács Ervin Gellért atyával. *Magyar Hüperión. A jobboldali értelmiség folyóirata* (Budapest) V. évf. (2017. ősz) 3. sz. 333–341.

KUNSZT 1995

Kunszt György: *A hagyomány jövője. Prolegomena*. Veszprém, 1995, Comitatus Könyv- és Lapkiadó /Pannon Panteon/.

LÁSZLÓ 1981

László András (teológus) [visszaemlékezés Hamvas Bélára]. In Darabos Pál–Molnár Márton (szerk.): *In memoriam Hamvas Béla. Visszaemlékezések Hamvas Bélára*. H. n., 2002, Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet /Sziget sorozat/, 130–134.

LÁSZLÓ 1997

László András: Hamvas Béla és a metafizikai tradicionalitás. Előadás. In Ambrus Lajos (szerk.): *Krisis és karnevál. Hamvas Béla emlékezete*. Budapest, 2009, Nap Kiadó / Emlékezet sorozat/, 201–208.

LÁSZLÓ 2012

László András: Különböző kézírattörödékekből. In Horváth Róbert–Murányi Tibor (szerk.): *Láthatatlan rezgéseim tánca minden. A betvenéves László András köszöntése*. Budapest, 2012, Aktémossyné, 39–49.

MAGYAR 2003

Magyar László András (szerk.): *Pandæmonium. A keresztény démonológia kistükre*. Budapest, 2003, Kairosz Kiadó–Palimpszeszt Kulturális Alapítvány.

MOLNÁR 1971

Molnár Sándor: Mester és tanítvány. In Darabos Pál–Molnár Márton (szerk.): *In memoriam Hamvas Béla. Visszaemlékezések Hamvas Bélára*. H. n., 2002, Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet /Sziget sorozat/, 142–266.

MOLNÁR 2021

Molnár Márton: Ambivalencia vagy paralel-koordináció. Hamvas Béla és a keresztény hagyomány. Személyes vallomás. In Farkas Szilárd–Szemes Péter–Zóka Péter (szerk.):

- Hamvas Béla és a kereszténység. Esszék, tanulmányok Hamvas Béla emlékére.* Kaposvár, 2021, Pannónia Kulturális Egyesület, 83–94.
- NYITRAI 2020
Nyitrai Tamás: „Minden az egy varázslata”. Az egyetemes hagyomány a Karneválban. In Farkas Szilárd–Szemes Péter–Zóka Péter (szerk.): *Hamvas Béla és a hagyomány. Esszék, tanulmányok Hamvas Béla emlékére.* Kaposvár, 2020, Pannónia Kulturális Egyesület, 25–33.
- NYITRAI 2021
Nyitrai Tamás: A kereszténység Hamvas Béla Karnevál című regényében. In Farkas Szilárd–Szemes Péter–Zóka Péter (szerk.): *Hamvas Béla és a kereszténység. Esszék, tanulmányok Hamvas Béla emlékére.* Kaposvár, 2021, Pannónia Kulturális Egyesület, 49–72.
- OSBORNE 2022
Arthur Osborne: *A csodálatos Szái Bábá. Egy modernkori szent élete és csodái.* Ford. Kasza Borbála. 138 oldal. H. n., 2022 [1957], Magánkiadás.
- PALKOVICS 2015
Palkovics Tibor: Tájak, ahová menni lehet. Hamvas Béla *Litaija*. In Hamvas Béla: *Litai*. H. n., 2015, Medio Kiadói Kft., oldalszám nélkül [utószó].
- PALKOVICS 2020
Palkovics Tibor: „Minden ajtót kinyitni”. Hamvas Béla 1945 és 1950 közötti írásaihoz. In Hamvas Béla: *A világ hazahívása. Esszék, tanulmányok, előadások, bozzászlások IV. (1945–1950)*. H. n., 2020, Medio /Hamvas Béla művei 33/, 403–434.
- PLEŠU 2006
Andrei Pleșu: *Angyalok.* Ford. Székely Melinda. Kolozsvár, 2006 [2003], Koinónia Kiadó.
- PLEŠU 2019
Andrei Pleșu: *Jézus példázatai. Az elmesélt igazság.* Ford. Visky S. Béla. Kolozsvár, 2019 [2012], Koinónia Kiadó.
- RĀMAKR̥ṢṆA 2020
Śrī Rāmakṛṣṇa *evangéliuma.* Ford. Tamás Mónika. Budapest, 2020 [1942], Magánkiadás.
- SCHMITT 1966
Charles B. Schmitt: Perennial Philosophy. From Agostino Steuco to Leibniz. *Journal of the History of Ideas* (Philadelphia, PA) XXVII. évf. (1966. október–december) 4. sz. 505–532.
- SMITH 2003
Huston Smith: A nyugati filozófia mint nagy vallás. Ford. Faragó Gábor. *Tradíció. A metafizikai tradíciók évkönyve* (Debrecen), 2003, 155–172.
- SMITH 2008
Wolfgang Smith: *Christian Gnosis. From Saint Paul to Meister Eckhart.* Kettering (OH), 2008, Angelico Press–Sophia Perennis.
- SZABÓ–B. MOLNÁR 2019
Szabó Mihály, B. Molnár Márta. In Katona Zsuzsa (szerk.): „Olyan egyszerű volt, mint egy rög.” *Személyes emlékek Hamvas Béláról. Interjúkötet.* Budapest, 2019, Medio, 169–194.
- TÁBOR 2009
Tábor Ádám: A csütörtöki beszélgetésekről. Tábor Béla szellemi topológiája elé. In Ambros Lajos (szerk.): *Krízis és karnevál. Hamvas Béla emlékezete.* Budapest, 2009 [2003], Nap Kiadó /Emlékezet sorozat/, 185–194.
- UEDA 2004
Shizuteru Ueda: *Isten lélekben való születése és az áttörés az istenséghez. Eckhart mester misztikus antropológiája, valamint ennek*

összevetés a zen-buddhizmus misztikájával.
Ford. Vásárhelyi Szabó László. Budapest,
2004 [1965], Arcticus Kiadó /Libri religio-
nis 4/.

VÁRHEGYI 2021

Várhegyi Miklós: Hamvas Béla ismeretlen
írásai elé. *Új Forrás. Irodalom, művészet, tár-
sadalom* (Tatabánya) 2021/4. sz. 24–31.

VOIGT 2014

Voigt Vilmos: *Aquinói Szent Tamás és a má-
gia.* Budapest, 2014, Magyar Vallástudomá-
nyi Társaság – L'Harmattan /Vallástudomá-
nyi könyvtár/.

ZIEGLER 1949

Leopold Ziegler: *Überlieferung.* 2., javított
kiad. München, 1949, Kösel Verlag /Heg-
ner/.

WEISSMAHR 2009

Weissmahr Béla: *A szellem valósága. Filo-
zófiai útmutatás.* Ford. Szombath Attila.
Budapest, 2009 [2006], Kairosz Kiadó.

WERBICK 2002

Jürgen Werbick: Szentháromságtan. Ford.
Jug László. In Theodor Scheidner (szerk.):
A dogmatika kézikönyve. 2. köt. Budapest,
2002 [1992], Vigilia Kiadó, 499–601.

HAMVAS BÉLA HIVATKOZOTT MŰVEI ÉS RÖVIDÍTÉSEK

A kötet Hamvas-hivatkozásainak összesített bibliográfiája

HAMVAS 1

Hamvas Béla: *Anthologia Humana. Ötezer év bölcsessége*. Összeáll. és bev. Hamvas Béla. Átd. és sajtó alá rend. Kemény Katalin. Szombathely, 1990, Életünk /Hamvas Béla művei 1/.

– Szentendre, 1996, Medio /Hamvas Béla művei 1/.

– H. n., 2008, Medio /Hamvas Béla művei 1/.

HAMVAS 2

Hamvas Béla: *Szilveszter. Bizonyos tekintetben. Ugyanis. Három regény*. 2. kiad. Szentendre, 2004, Medio /Hamvas Béla művei 2/.

HAMVAS 3

Hamvas Béla: *Patmosz. Esszék. 1. rész (1958–1964)*. Szombathely, 1992, Életünk Könyvek /Hamvas Béla művei 3/.

– H. n., 2004, Medio /Hamvas Béla művei 3/.

HAMVAS 4

Hamvas Béla: *Patmosz. Esszék. 2. rész (1964–1966)*. Szombathely, 1992, Életünk Könyvek /Hamvas Béla művei 4/.

– H. n., 2004, Medio /Hamvas Béla művei 4/.

– H. n., 2008, Medio /Hamvas Béla művei 4/.

HAMVAS 5

Hamvas Béla: *A babérligetkönyv. Esszék (1932–1945). Hexakümission. Nagy illúziók alkonyán (1937)*. Szombathely, 1993, Életünk Könyvek /Hamvas Béla művei 5/.

– Budapest, [1998], Medio /Hamvas Béla művei 5/.

– H. n., 2005, Medio /Hamvas Béla művei 5/.

HAMVAS 6

Hamvas Béla: *Tabula Smaragdina (1947–1950). Mágia szutra (1950)*. Szombathely,

1994, Életünk Könyvek /Hamvas Béla művei 6/.

– H. n., 2001, Medio /Hamvas Béla művei 6/.

HAMVAS 7

Hamvas Béla: *Arkhai és más esszék (1934–1948)*. Szombathely, 1994, Medio /Hamvas Béla művei 7/.

– Budapest, 2002, Medio /Hamvas Béla művei 7/.

– Budapest, 2012, Medio /Hamvas Béla művei 7/.

HAMVAS 8

Hamvas Béla: *Scientia sacra. I. rész. Az őskori emberiség szellemi hagyománya (1943–1944)*. 1. köt. Szentendre, 1995, Medio /Hamvas Béla művei 8/.

– H. n., 2006, Medio /Hamvas Béla művei 8/.

HAMVAS 9

Hamvas Béla: *Scientia sacra. I. rész. Az őskori emberiség szellemi hagyománya (1943–1944)*. 2. köt. H. n., 1996, Medio /Hamvas Béla művei 9/.

– H. n., 2006, Medio /Hamvas Béla művei 9/.

HAMVAS 10

Hamvas Béla: *Scientia sacra. II. rész. A kereszténység (1960–1964)*. H. n., 1996, Medio /Hamvas Béla művei 10/.

– H. n., 2006, Medio /Hamvas Béla művei 10/.

HAMVAS 11

Hamvas Béla: *Karnevál. Regény (1948–1951)*. 1. rész. H. n., 2008, Medio /Hamvas Béla művei 11/.

HAMVAS 13

Hamvas Béla: *Karnevál. Regény (1948–1951). 3. rész.* H. n., 2008, Medio /Hamvas Béla művei 13/.

HAMVAS 14

Hamvas Béla: *Szarepta. Esszék (1951–1955). 64-es cikkek (1963–1964).* Budapest, 1998, Medio /Hamvas Béla művei 14/.

– 2., jav. és átdolg. kiadás: *Sarepta.* Budapest, 2018, Medio /Hamvas Béla művei 14/.

HAMVAS 15

Hamvas Béla: *A magyar Hüperion és más magyar vonatkozású esszék.* I. köt. H. n., [1999] Medio /Hamvas Béla művei 15/.

– Szentendre, 2007, Medio /Hamvas Béla művei 15/.

HAMVAS 17

Hamvas Béla: *Silentium. Titkos jegyzőkönyv. Unicornis.* H. n., [2000] Medio /Hamvas Béla művei 17/.

– H. n., 2006, Medio /Hamvas Béla művei 17/.

HAMVAS 18

Hamvas Béla: *A láthatatlan történet. Sziget.* H. é. n., Medio /Hamvas Béla művei 18/.

HAMVAS 19

Hamvas Béla: *Az ősök nagy csarnoka. I. köt. India.* H. é. n., Medio /Hamvas Béla művei 19/.

HAMVAS 20

Hamvas Béla: *Az ősök nagy csarnoka. II. köt. Kína–Tibet–Japán.* Szentendre, 2003, Medio /Hamvas Béla művei 20/.

HAMVAS 21

Hamvas Béla: *Az ősök nagy csarnoka. III. köt.* H. n., 2005, Medio /Hamvas Béla művei 21/.

HAMVAS 22

Hamvas Béla: *Az ősök nagy csarnoka. IV. köt.* H. n., 2013, Medio /Hamvas Béla művei 22/.

HAMVAS 23

Hamvas Béla: *Naplók és jegyzetek. 1. rész (1942–1952).* H. n., 2010, Medio /Hamvas Béla művei 23/.

HAMVAS 24

Hamvas Béla: *Naplók és jegyzetek. 2. rész (1952–1968).* H. n., 2010, Medio /Hamvas Béla művei 24/.

HAMVAS 25

Hamvas Béla: *Levelek (1916–1968).* H. n., 2011, Medio /Hamvas Béla művei 25/.

HAMVAS 26

Hamvas Béla: *Öt meg nem tartott előadás a művészetről. Művészeti írások I.* H. n., 2014, Medio /Hamvas Béla művei 26/.

HAMVAS 27

Hamvas Béla: *A balhatatlanság híradása. Művészeti írások II.* H. n., 2014, Medio /Hamvas Béla művei 27/.

HAMVAS 30

Hamvas Béla: *Álarc és koszorú. Esszék, tanulmányok, előadások, hozzászólások I (1930–1935).* H. n., 2017, Medio /Hamvas Béla művei 30/.

HAMVAS 31

Hamvas Béla: *Krízis és katarzis. Esszék, tanulmányok, előadások, hozzászólások II (1935–1940).* H. n., 2019, Medio /Hamvas Béla művei 31/.

HAMVAS 32

Hamvas Béla: *Közös életrend. Esszék, tanulmányok, előadások, hozzászólások III (1940–1944).* H. n., 2019, Medio /Hamvas Béla művei 32/.

HAMVAS 33

Hamvas Béla: *A világ hazahívása. Esszék, tanulmányok, előadások, hozzászólások IV (1945–1950).* H. n., 2020, Medio /Hamvas Béla művei 33/.

**AZ ÉLETMŰKIADÁSON KÍVÜL
MEGJELENT ÍRÁSOK ÉS KÖTETEK
HIVATKOZÁSAI**

HAMVAS 1935

Hamvas Béla: Szentkuthy Miklós: Prae [recenzió]. *Napkelet* XIII. évf. (1935. február) 2. sz. 123–125.

HAMVAS 1936A

Hamvas Béla: Baktay Ervin: Szanátana Dharma. Az örök törvény [recenzió]. *Protestáns Szemle* (Budapest) XLV. évf. (1936. július–szeptember) 7–9. sz. 351–352.

HAMVAS 1936B

Hamvas Béla: Hérakleitos helye az európai szellemiségben. In *Hérakleitos múzsái vagy a természetről. Pontos irányítás az élet célja felé*. A mű töredékeit görögül és magyarul Kövendi Dénes bevezetésével, Hamvas Béla kísérőtanulmányával kiadta a Stemma. Budapest, 1936, Officina, 58–81.

HAMVAS 1937

Hamvas Béla: Marius és Kallista. *Napkelet* XV. évf. (1937. december) 12. sz. 797–804.

HAMVAS 1938A

Hamvas Béla: Az ember az ellentmondásban. *Katolikus Szemle* (Budapest) 1938. augusztus, 480–482.

HAMVAS 1938B

Hamvas Béla: Az olympiai Apollón. *Napkelet* (Budapest) XVI. évf. (1938. szeptember 1.) 9. sz. 165–170.

HAMVAS 1939

Hamvas Béla: Finnegan ébredése [recenzió]. *Napkelet* (Budapest) XVII. évf. (1939. július) 7. sz. 88–91.

HAMVAS 1940

Hamvas Béla: Friedrich, Hans E.: Tradition und neue Welt. Eine recenschaft im Umb-

ruch der Zeit. Berlin, 1939, Frudsberg Verlag, 280 l. [Recenzió.] *Társadalomtudomány* (Budapest) XX. évf. (1940) 2. sz. 226–228.

HAMVAS 1941

Hamvas Béla: Scientia sacra. Írás és hagyomány. *Athenaeum* (Budapest) 27. köt. (1941) 4. füz. 366–381.

HAMVAS 1945

Hamvas Béla: *A száz könyv*. Budapest, 1945, Egyetemi Nyomda.

HAMVAS 1947

Hamvas Béla: Meditáció. *Diárium* (Budapest) 1947. 1. (húsvéti) sz. 3–5.

HAMVAS 1951

Hamvas Béla: *A hagyomány antropológiája*. 1951. (Kézirat)

HAMVAS 1987

Hamvas Béla: *Silentium. Titkos jegyzőkönyv. Unicornis*. Budapest, 1987, Vigilia Kiadó.

HAMVAS 1988

Hamvas Béla: *Scientia Sacra. Az őskori emberiség szellemi hagyományja*. Budapest, 1988, Magvető Kiadó.

HAMVAS 1989

Hamvas Béla: Vádirat a szellem ellen. *Életünk. Irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat* (Szombathely) 1989/9–10. sz. [1936] 857–861.

HAMVAS 2000

Hamvas Béla: *A száz könyv*. Budapest, 2000, Medio /Mérték 3/.

HAMVAS 2015

Hamvas Béla: *Litai*. H. n., 2015, Medio.

HAMVAS 2016

Hamvas Béla: *A valóságban felébredni. Egy életút állomásai*. Budapest, 2016, Medio.

HAMVAS 2018

Hamvas Béla: *Karneval*. 3. kiad. I–VII. köt. Budapest, 2018, Medio.

HAMVAS 2020A

Hamvas Béla: *Sziget*. H. n., 2020, Medio /Hamvas Béla kiskönyvtár/.

HAMVAS 2020B

Hamvas Béla: *Unicornus*. H. n., 2020, Medio /Hamvas Béla kiskönyvtár/.

HAMVAS 2021A

H. B.: A kéztudomány. *Új Forrás. Irodalom, művészet, társadalom* (Tatabánya) 2021/4. sz. [1930] 39–47.

HAMVAS 2021B

Hamvas Béla: *Az ősök útja és az istenek útja*. H. n., 2021, Medio /Hamvas Béla kiskönyvtár/.

HAMVAS 2021C

Hamvas Béla: *Karneval*. 4., javított kiad. H. n., 2021, Medio.

HAMVAS 2021D

Hamvas Béla: *Magia-szutra*. H. n., 2021, Medio /Hamvas Béla kiskönyvtár/.

HAMVAS 2022A

Hamvas Béla: *Fiatalkori írások I.* H. n., 2022, Medio /Hamvas Béla kiskönyvtár/.

HAMVAS 2022B

Hamvas Béla: *Fiatalkori írások II.* H. n., 2022, Medio /Hamvas Béla kiskönyvtár/.

HAMVAS 2023

Hamvas Béla: *A magyar Hyperion*. H. n., 2023, Medio /Hamvas Béla kiskönyvtár/.

ILLUSZTRÁCIÓK JEGYZÉKE

10. oldal:

Quid enim mihi est in cælo, et a te quid volui super terram? (Mert ki más lenne nékem az égben, és tekívéled mit akarnék én a földön?) Boëthius a Bolswert metszete (1628).

Forrás: *Pia Desideria lib. III. ad Urbanum VIII. Authore Herm. Hugone Soc. Iesu.* (Editio 9. emendata.) Antverpiæ, 1659, Apud Henricum Aertssens, 334. oldal.

34. oldal:

Schematismus secundus principalia Sinensium Numina exhibens (Második ábra a fő kínai istenségekről).

Forrás: *Athanasii Kircheri e Soc. Jesu China monumentis: qua sacris quæ profanis, nec non variis naturæ & artis spectaculis, Aliarumque rerum memorabilium Argumentis illustrata, auspiciis Leopoldi primi, Roman. Imper. semper Augusti, Munificentissimi Mecenatis.* (A továbbiakban *China Illustrata.*) Amstelodami, Apud Jacobum à Meurs, 1667, 137. oldal.

58. oldal:

Brama ou Bruma (Brahmā). Bernard Picard metszete.

Forrás: *Cérémonies et coutumes religieuses de peuples idolatres.* I. kötet, 2. rész. Amsterdam, 1723, J. F. Bernard, 111. oldal.

106. oldal:

Idolum Manipe in urbe Barantola regni Lassa (Manipe bálványa Barantola városában, Lhasza királyságában). Aliud idolum Manipe (Manipe egy másik bálványa).

Forrás: *China Illustrata.* 72. oldal.

154. oldal:

The Marckes of sundrye of the Cheif mene of Virginia (A virginiai törzsfőnökök különféle jegyei). Theodor de Bry metszete.

Forrás: Thomas Hariot: *A Briefe and True Report of the New Found Land of Virginia.* Francoforti ad Moenvm: typis I. Wecheli, svmtibvs vero T. de Bry, 1590, 23. tábla.

170. oldal:

Cím nélkül (Kabbalista mesterek).

Forrás: *Thomæ Garzoni Piazza Universale oder Allgemeine Schawplatz aller Künst, Professionen und Handtwercken...* Franckfurt am Mayn, 1659, Merian Polich und Kuchenbecker, 293. oldal.

210. oldal:

Heraclitus (Hérakleitos).

Forrás: Thomas Stanley: *The History of Philosophy. Containing The Lives, Opinions, Actions and Discourses of The Philosophers Of every Sect, illustrated with the effigies of divers of Them.* London, 1701,³ Printed for W. Battersby..., 438. oldal.

228. oldal:

Cím nélkül (A Smaragdtábla).

Forrás: *Amphiteatrum Sapientiæ Æternæ veræ, Christiano-Kabalisticum Divino-Magicum nec non Physico Chymicum ... instructore Henrico Khunrath Lips: Theosophiæ amatore fideli...* Hanoviae, 1609, Excudebat Guilielmus Antonius, 5. tábla.

244. oldal:

Christ Healing the Leper (Krisztus meggyógyítja a leprást). Georg Pencz metszete (1534-35).

Forrás: A művész *The story of Christ* sorozata.

316. oldal:

Cím nélkül (A lélekről szóló negyven kérdés korabeli címlapja).

Forrás: Jacob Böhme: *Vierzig Fragen Von der Seelen Erstand / Essentz / Wesen / Na-*

tur und Eigenschafft / was sie von Ewigkeit in Ewigkeit seyn. Verfasst von Dr. Balthasar Walter... Amsterdam, 1682, címlap.

342. oldal:

Der Handmaler (A festő). Jost Amman metszete (1568).

Forrás: Hans Sachs: *Eygentliche Beschreibung aller Stände auff Erden, hoher und nidriger, geistlicher und weltlicher, aller Künsten, Handwercken und Händeln*. Franckfurt am Mayn, 1568, oldalszám nélkül.

382. oldal:

Orpheus. Crispin de Prasse metszete (1602). Forrás: Amsterdam, Rijksmuseum, inv. RP-P-1954-490. (Wikimedia Commons)

460. oldal:

„Arremetio a todo el galope de Rocinante...” (Rocinante teljes vágatával rohamozott...). Vicente Barneto y Vazquez metszete. Forrás: *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha / por Miguel de Cervantes Saavedra; ilustrada con un mapa y magníficos grabados*. Madrid, 1875, Biblioteca Universal Ilustrada, 52–53. oldalak.

TARTALOM

Előszó	5
Stamler Ábel: Hagyomány és realizáció – <i>A hamvasi hagyományértelmezés kérdései</i>	11
Edl András: A kínai hagyományok és Hamvas Béla kapcsolata	35
Laki Zoltán: Az Egy – <i>Hamvas Béla és a hinduizmus</i>	59
Uherkovich László: A buddhista hagyomány Hamvas Béla életművében szentirat-fordításai tükrében	107
Jász Attila: A rejtőzködő indián – <i>Hamvas Béla és életműve</i> <i>az indiánosság/indiánság tükrében</i>	155
Gődény Jonatán: Judaizmus és kabbala Hamvas Béla műveiben – <i>Tradíció, nyelv, kulcsfogalmak</i>	171
Horváth Balázs: Idill és agón – <i>A klasszikus antikvitás</i> <i>Hamvas Béla műveiben</i>	211
Virág László: Hamvas Béla és a hermetikai hagyomány	229
Horváth Róbert: Hamvas Béla kereszténysége	245
Kulcsár Géza: Az üdvöt választani – <i>Az isteni egység tudata</i> <i>Böhmétől Hamvasig</i>	317
Kondor Attila: Képzelet és megvalósítás – <i>Hamvas Béla művészetfilozófiája</i>	343
Kocsi Lajos: „A lét értelmének sugárzó középpontja” – <i>Tradicionális kultúra- és művészetszemlélet Hamvas Béla műveiben</i>	383
Fehér István: „Az írott mű lényege az, hogy: hagyomány” – <i>Hamvas Béla irodalomszemlélete</i>	461
Hamvas Béla hivatkozott művei és rövidítések	475
Illusztrációk jegyzéke	479

Hamvas Béla Asztaltársaság, 2025
2., javított kiadás

ISBN 978-615-02-2976-8

Kiadta a HAMVAS BÉLA ASZTALTÁRSASÁG.
A kiadásért felel: DR. SZÁNTÓ TAMÁS.
Szerkesztette: HORVÁTH RÓBERT és STAMLER ÁBEL.
Korrektúra: MURÁNYI TIBOR.
A tördelés DOMBI VIKTÓRIA munkája.
Készült a OOK-PRESS nyomdában, Veszprémben, 2025-ben.
Felelős vezető: SZATHMÁRY ATTILA